

ТУРИСТСЬКИМИ СТЕЖКАМИ

ДЕ ПЛИНЕ ДЕСНА

EX LIBRIS

ПЕТРО́ КРАВЧЕНКО́

ДЕ ПЛИНЕ ДЕСНА

„Здоров'я"
Київ — 1968

91(С2)(069)+7А6.1(069)
Д26

Ця книжка знайомить нас з чарівною придеснянською землею, з її природою, з героїчною історією стародавньої чернігівської землі, з її сьогоднішнім днем, з найвизначнішими місцями і пам'ятками, з її економікою і культурою.

Путівник допоможе туристові обрати найцікавіший для нього маршрут і стане в дорозі найкращим гідом.

Путівник підготували: *С. С. Євтушенко*, *А. А. Карнобєд*, Почесний громадянин м. Чернігова *Ф. І. Коротков*, лауреат Ленінської премії *В. Р. Литвинов*, *В. І. Морозов*, *О. І. Нікіфоров*, *А. П. Носенко*, *В. П. Савченко*.

Упорядник *О. І. НІКІФОРОВ*

ТАМ, ГДЕ ТЕЧЕТ ДЕСНА

(на украинском языке)

Редактор *Ю. Ф. Кир'яков*
Редактор видавництва *Н. Й. Фірсель*
Оформлення художника *П. П. Автомонова*
Художній редактор *В. В. Терещенко*
Технічний редактор *І. А. Єрьоміна*
Коректор *Л. В. Пасемко*

ЕФ 08246. Зам. 90. Підписано до друку 26/IV—1968 р. Формат $70\times108^1/_{32}$. Тираж 23 000. Обл.-видавн. арк. 4,77. Фіз. друк. арк. 3,5. Умовн. друк. арк. 4,9. Ціна 15 коп. Видавництво «Здоров'я», м. Київ, вул. Кірова, 7.

Київська книжкова фабрика комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Воровського, 24.

6—9—3
142—68

СЛОВО ПЕРЕД ПОДОРОЖЖЮ

Готуючись до нових походів, не обминіть на карті увагою Чернігівщину. І хоч що покликало б вас у дорогу — любов до історії і краєзнавства, пристрасть мисливця чи збирача грибів і ягід або просто бажання помандрувати,— на цій землі ви знайдете багато захоплюючого і цікавого.

Чернігівщина розташована на півночі України. Вона межує з Сумською областю УРСР, Брянською — Російської Федерації, а також з Гомельською областю Білоруської РСР.

Зручне географічне положення, наявність добрих доріг і водних шляхів, сприятливі природні та кліматичні умови — все це значною мірою призвело до того, що Чернігівщина стала ареною найважливіших подій вітчизняної та світової історії.

Через усю Чернігівську область, з північного сходу на південний захід, протікає річка Десна, по якій з давніх-давен проходили торговельні шляхи наших предків. Вони спускалися вниз по Десні з північних руських князівств до стольного міста Києва і далі по Дніпру — до берегів Чорного моря, піднімалися вверх — на Оку по притоці Болві і на Дон по річці Сейму. На берегах Десни вони залишили дорогоцінні пам'ятки старовини — від примітивного житла людини, спорудженого з кісток і шкір мамонтів, до дивовижних витворів архітектури.

З Десною пов'язані імена билинних богатирів Іллі Муромця і Добрині Нікітича. Саме тут, у придеснянських лісах і трясовинах, на єдиній прямій дорозі поміж Черніговом і Києвом, Ілля Муромець, за давніми народними переказами, бився з Солов'єм-розбійником.

Є на Десні старовинне село Морівськ. Археологічні розкопки довели, що три тисячі років тому на цьому місці жили люди. Тут і досі можна почути легенду про те, що Ілля Муромець народився саме в цьому селі, яке тоді мало назву Моровійськ, а богатиря-земляка називали Моровленином.

Взагалі військова історія залишила на Чернігівщині помітні сліди. У Чернігові і Прилуках, Острі і Новгороді-Сіверському, в Батурині, Любечі, Седневі і в багатьох інших містах та селах області дотепер збереглися залишки стародавніх укріплень. Фортеці, що стояли тут, захищали землі слов'ян від розбійницьких наскоків степових кочівників та інших завойовників.

Уперше Чернігів згадується в літописах під 907 роком у зв'язку з успішним військовим походом київського князя Олега на Візантію. В XI віці жителі міста відбили кілька нападів войовничих половецьких племен. Волелюбний новгород-сіверський князь Ігор Святославович 1185 року очолив похід проти половців, історія якого лягла в основу геніального «Слова о полку Ігоревім».

У 1239 році ослаблене міжусобною боротьбою Чернігівське князівство зазнало спустошливої навали татаро-монгольських завойовників. Міста і фортеці Чернігів, Прилуки, Уненеж (Ніжин), Остер, Новгород-Сіверський, Любеч, Сновськ та багато інших були зруйновані і спалені. Споконвічний слов'янський край більш як на 100 років підпав під ярмо татарських ханів.

У середині XIV віку на Чернігівщину вдерлися озброєні загони Великого князівства Литовського. Вони за-

хопили Новгород-Сіверський, Чернігів, Сосницю, Мену, Остер, Прилуки. Наприкінці XV століття Чернігів був пограбований кримськими татарами.

Після російсько-литовської війни Чернігів, Новгород-Сіверський, Мена, Сосниця та інші населені пункти Чернігово-Сіверської землі в 1503 році ввійшли до складу Російської держави, надовго ставши опорними пунктами у боротьбі проти польської та литовської шляхти, яка й надалі не відмовлялася від своїх експансіоністських планів. Так, 1535 року Чернігів витримав тривалу облогу польських військ. У 1604 і 1611 роках місто було повністю зруйновано польськими загарбниками, а в 1618 році разом з Новгородом-Сіверським, Сосницею, Ніжином та іншими прилеглими землями його знову загарбала Польща.

У північних районах Чернігівщини ще в 1606 році спалахнуло збройне повстання селян на чолі з Іваном Болотниковим. При підтримці запорозьких козаків воно невдовзі переросло в селянську війну проти феодального гноблення. Від стародавнього Путивля війська Болотникова дійшли до Москви.

Пам'ятає Чернігівщина і героїчну боротьбу українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким, що закінчилася визволенням українських земель від польського гноблення і їх возз'єднанням з Росією.

Безсмертною славою вкрили себе чернігівські козаки на чолі з полковником Яковом Лизогубом, які в 1696 році брали участь в Азовському поході Петра І. У 1709 році Чернігівський полк героїчно бився з шведами під Полтавою. Козацькі сотні Чернігівщини брали участь у двадцятирічній Північній війні 1700—1721 рр. і в двох російсько-турецьких війнах XVIII сторіччя.

Воїни-чернігівці вписали блискучі сторінки і в історію Вітчизняної війни 1812 року. У складі російської армії вони закінчили свій переможний похід в Парижі.

Ми віддаємо данину вічної слави Чернігівському полку, який 1825 року взяв участь у повстанні декабристів.

На початку нашого сторіччя в губернії почалися масові селянські заворушення. У 1905 році революційний рух набрав такого широкого розмаху, що царський уряд змушений був запровадити тут військовий стан. Революційні події у селі Вихвостові лягли в основу славнозвісної повісті М. М. Коцюбинського «Фата моргана». Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна висунули цілу плеяду видатних осіб — вихідців з Чернігівщини. У 1918 році на півночі губернії були сформовані і почали бойову діяльність легендарні Богунський і Таращанський полки Червоної Армії. Їм судилося відіграти видатну роль у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні.

Важкі випробування випали на долю області під час Великої Вітчизняної війни. За два роки окупації фашисти по-звірячому замучили близько 128 тисяч мирних жителів області. В її містах і селах окупанти зруйнували близько 45 тисяч будинків, 400 промислових підприємств, дощенту спалили 61 населений пункт, де проживали 80 тисяч чоловік. Народному господарству області було завдано величезної матеріальної шкоди.

Залита кров'ю, але не підкорена Чернігівщина разом з усім радянським народом піднялася на боротьбу проти ненависного ворога, стала краєм нещадної священної партизанської війни. У листопаді 1941 року в північних районах області було створено партизанське з'єднання на чолі з секретарями підпільного обкому Комуністичної партії України О. Ф. Федоровим і М. М. Попудренком, на півдні Чернігівщини розпочало активні бойові дії з'єднання народних месників «За Батьківщину» під командуванням М. І. Стратилата та І. М. Бовкуна. У міжріччі Дніпра і Десни та в прилеглих лісах били ворога

з'єднання імені Щорса та імені Коцюбинського, якими командували Герой Радянського Союзу Ю. О. Збанацький і М. М. Таранущенко.

У багатьох районах області під керівництвом підпільних партійних організацій було створено окремі партизанські загони. Серед них особливо відзначилися Новобасанський механізований загін імені Щорса під командуванням Героя Радянського Союзу О. Є. Кривця, Прилуцький загін під командуванням Є. Х. Соколовського, Гремяцький — під командуванням члена підпільного райкому партії С. К. Клименка, Козелецький — під командуванням А. С. Ярового.

Протягом двох років чернігівські партизани знищили десятки тисяч ворожих солдатів і офіцерів, сотні ешелонів з живою силою і технікою, багато танків, автомашин, складів. Народні месники області надали велику допомогу військам Радянської Армії при форсуванні Десни, Дніпра і Прип'яті. У Холминських, Кобижчанських, Добрянських, Єлінських та інших лісах і сьогодні можна знайти сліди колишніх партизанських баз. У смертельному поєдинку пліч-о-пліч з дорослими стояли юні герої Ніжинського і Холминського комсомольського підпілля.

Довгий перелік героїчних битв часів Великої Вітчизняної війни за визволення області завершує Чернігово-Прип'ятська операція 1943 року, здійснена військами Центрального фронту під командуванням генерала армії К. К. Рокоссовського. У результаті цієї операції 21 вересня 1943 року було визволено Чернігів, а до кінця місяця німецько-фашистських загарбників вигнано з усієї території області.

З Чернігівщиною пов'язані імена багатьох видатних діячів літератури і мистецтва.

У готелі «Царьград» в Чернігові і на поштовій станції Добрянці двічі зупинявся О. С. Пушкін (у травні

1820 року, коли він їхав на південь, і в серпні 1824 року, повертаючись з Одеси у село Михайлівське).

В Ніжинській гімназії з 1821 по 1828 рр. вчився Микола Васильович Гоголь. У 1829 році він відвідав Чернігів, а згодом кілька разів гостював у Качанівці. У пам'ять про це в Ніжинському педагогічному інституті та на залізничній станції міста створено меморіальні кімнати геніального російського письменника, а 1881 року в міському саду споруджено перший в Росії пам'ятник М. В. Гоголю.

На території області є багато пам'ятних місць, пов'язаних з іменем Великого Кобзаря. Гостем чернігівської землі в 1884 році був Лев Миколайович Толстой. У Качанівці до наших днів збереглася альтанка, в якій Михайло Іванович Глінка 1838 року писав оперу «Руслан і Людмила». У 1880 році там же над картиною «Запорожці» близько двох місяців працював Ілля Юхимович Рєпін. Майже 15 років у Чернігові жив і працював класик української літератури Михайло Михайлович Коцюбинський.

У містах і селах області народились, зросли, вчилися і працювали такі видатні діячі науки, культури, літератури і мистецтва, як К. Д. Ушинський, М. М. Волкович, М. О. Максимович, О. О. Богомолець, В. Є. Богдановська, О. Ф. Шафонський. Тут жили і працювали письменники Марко Вовчок, Панас Мирний, С. В. Васильченко, Б. Д. Грінченко, І. А. Кочерга, В. І. Самійленко. Найкращі свої вірші і пісні присвятили рідному краєві поети Є. П. Гребінка, Л. І. Глібов, М. А. Вербицький, В. М. Забіла, В. М. Блакитний, В. Г. Чумак.

Літературні традиції старших поколінь успішно продовжують сучасні українські письменники, які зросли на чернігівській землі,— Ю. О. Збанацький, Л. В. Забашта, Ю. М. Мушкетик, В. К. Москалець.

У селі Пісках Бобровицького району народився народний поет України академік Павло Григорович Тичина, в

селі Заньках — геніальний майстер сцени Марія Костянтинівна Заньковецька, в Сосниці — видатний кінорежисер і письменник Олександр Петрович Довженко.

В різний час на Чернігівщині жили й творили народний кобзар Остап Вересай, видатні художники М. М. Ге, Л. М. Жемчужников, М. С. Самокиш, скульптор І. П. Мартос, композитори Г. Г. Верьовка і Л. М. Ревуцький.

У Ніжині народився відомий мореплавець Ю. Ф. Лисянський, у Коропі — революціонер-народник М. І. Кибальчич. У селі Вороньках Бобровицького району жили, вмерли і поховані декабристи С. Г. Волконський і О. В. Поджіо, героїня поеми М. О. Некрасова «Російські жінки» княгиня М. М. Волконська.

З чернігівської землі пішли в революцію В. О. Антонов-Овсієнко, Ю. М. Коцюбинський, М. Г. Кропив'янський, Ю. Д. Мельников, М. І. Подвойський, І. П. Товстуха. По її просторах водили революційні полки уславлені герої громадянської війни М. О. Щорс і Т. В. Черняк. Тут народилися командир корпусу червоного козацтва В. М. Примаков, маршал авіації С. Г. Руденко, двічі Герой Радянського Союзу В. В. Сенько. Всі свої сили і знання ці люди віддали Батьківщині. Багато з них полягли у боротьбі за торжество світлих ідеалів комунізму. Їх імена свято зберігаються в серцях нащадків.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції Чернігівська губернія була одною з найвідсталіших на Україні. В працях В. І. Леніна вона згадується як район крайнього зубожіння селян, жорстокої експлуатації трудящих.

За роки Радянської влади тут сталися разючі зміни. Напередодні Великої Вітчизняної війни в області працювало 220 великих промислових підприємств. Всі вони були зруйновані німецько-фашистськими окупантами. В післявоєнний період промисловість області не тільки відбудовано, але й створено зовсім нові галузі.

У Чернігові споруджено велике підприємство хімічної промисловості — комбінат синтетичного волокна. Тут працює камвольно-суконний комбінат. На території Прилуцького і Варвинського районів діють нафтопромисли, які в 1966 році давали третину всієї української нафти, а на кінець п'ятирічки щорічно даватимуть по 6—7 мільйонів тонн «чорного золота». В надрах області виявлено багаті поклади природного газу, запаси якого обчислюються мільярдами кубометрів.

Величезні зміни сталися і в сільському господарстві. У 1966 році в колгоспах і радгоспах Чернігівщини працювали 10 тисяч тракторів, близько 6300 різних комбайнів, понад 12 тисяч електричних двигунів. Передові господарства області збирають по 30—40 центнерів зернових з гектара. Пшениця і жито, гречка і кукурудза, цукрові буряки і картопля широким потоком течуть з полів Чернігівщини в засіки Батьківщини. Значних успіхів досягнуто також у галузі збільшення виробництва молока і м'яса.

Комуністична партія і Радянський уряд високо цінують заслуги чернігівських хліборобів. У 1967 році в сільському господарстві області працювали 71 Герой Соціалістичної Праці й тисячі майстрів високих урожаїв, яких відзначено урядовими нагородами.

За активну участь у партизанському русі, мужність і стійкість, виявлені трудящими області в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни, і за успіхи, досягнуті в розвитку народного господарства, Чернігівщину нагороджено орденом Леніна.

Територія Чернігівської області дорівнює 31 900 *кв. км.* Населення (на 1/VI 1965 р.) — 1 592 700 чоловік (у тому числі міське — 494 700 і сільське — 1 098 000 чоловік).

В межах області розташовано 1628 населених пунктів (45 міських і 1583 сільських), серед них — міста обласного підпорядкування Чернігів, Ніжин і Прилуки.

Адміністративно область поділено на 22 райони: Бахмацький, Бобровицький, Борзнянський, Варвинський, Городнянський, Ічнянський, Козелецький, Коропський, Корюківський, Куликівський, Менський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Носівський, Прилуцький, Ріпкинський, Семенівський, Сосницький, Срібнянський, Талалаївський, Чернігівський, Щорський.

Чернігівщина розташована в зоні помірного клімату і має достатню кількість опадів. Середньорічна температура повітря тут дорівнює 6,8°, абсолютний максимум за останні 80 років +39°, абсолютний мінімум — 34°. Середньорічна кількість опадів — від 504 до 617 *мм*. Середньомісячна температура літнього туристичного сезону за останні 15 років у районі Чернігова становить у травні 13,7°, червні 18,7°, липні 19°, серпні 18,5°, вересні 12,5°.

Територія області являє собою хвилясту рівнину з невеликим нахилом у бік Дніпра. Північні райони її є частиною українського Полісся, південні — Лісостепової зони. Річки області належать до басейну Дніпра. Головні з них — Десна, Снов і Сейм.

Особливо сприятливі умови для туризму склалися в басейні Десни, що протікає по території семи районів Чернігівщини. Прекрасні умови для відпочинку є зокрема в долинах Снову і Сейму, на Убеді, Удай-річці, в численних заповідниках. Сотні тисяч трудящих України та інших радянських республік щорічно відвідують Тростянецький дендропарк, села Сокиринці, Качанівку, парк Кочубея у Батурині та багато інших відомих місць.

Отже, туристи знайдуть тут прекрасні місця для мандрівок, для інших видів активного відпочинку, познайомляться з багатовіковою історією цього краю.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ДО СХЕМ
Кордони союзних республік
КИЇВ
Столиця УРСР
ЧЕРНІГІВ
Центри областей
Щорс
Центри районів
Остер
Міста (не районні центри)
Любеч
Селища міського типу
Ядути
Сільські поселення
Залізниці і станції
Шосе
Інші безрейкові шляхи
Ріки і напрям течії
Пристані і причали
Озера
Деревна рослинність
Піски
Рибальсько-мисливські та спортивні бази
Місця, придатні для ночівлі та відпочинку
Старі окопи
Старі протитанкові рови
Обеліски
Зупинки громадського транспорту
Рекомендовані туристські маршрути
Можливі туристські маршрути

БЕРЕГАМИ ДЕСНИ

Десна — одна з найкрасивіших річок нашої країни. Вона бере свій початок на території Смоленської області РРФСР і впадає в Дніпро на 11-му кілометрі від Київського річкового порту (вверх за течією). Загальна довжина річки 1126 *км,* площа басейну перевищує 80 тис. *кв. км.* На шляху від Єльні до Дніпра в неї впадає понад 20 великих і малих річок. Основні притоки Десни: Судость, Снов, Болва, Навля, Неруса, Івотка, Сейм, Остер. Між ними в Десну несуть свої води Рогізна, Смячка, Молотець, Убідь, Мена, Білоус, Зноб, Свига, Реть, Береза та інші малі притоки.

У період водопілля Десна щорічно виходить з берегів і розливається на всю ширину заплави. В районах Сосниці, Макошиного, Слабина, Максима і Морівська ширина весняного розливу перевищує 6—7 *км.* Середня тривалість повені (від часу скресання льоду до того, як вода піде з заплави) становить близько 60 днів. Щорічні спостереження протягом 50 років показали такі середні строки весняного скресання Десни: в районі Остра — 25 березня, під Черніговом — 28 березня, під Новгородом-Сіверським — 30 березня. Замерзає Десна під Новгородом-Сіверським приблизно 5 грудня, Черніговом —

6 грудня і Остром — 18 грудня. Найбільш раннє скресання під Черніговом спостерігалося 27 лютого, а найпізніше — 18 квітня; найбільш раннє замерзання — 30 жовтня, найпізніше — 13 січня.

Заплавні луки під Черніговом звільняються від поводі близько 27 травня.

Десна — судноплавна річка, здавна відома як важлива транспортна магістраль. В IX—XI сторіччях вона була боковим відгалуженням стародавнього торговельного шляху «з варяг у греки». Ці шляхи предків не забуто й тепер. У наш час створено ряд проектів регулювання водозливу Десни і будівництва наскрізного водного шляху по Десні на Оку.

Річкові судна Дніпровського пароплавства здійснюють вантажні перевезення по Десні від Дніпра до Білої Берізки, а по високій воді — до Брянська. Будівництво і введення в експлуатацію Чернігівського комбінату синтетичного волокна, камвольно-суконного комбінату, потужної теплової електростанції та інших підприємств спричинилося до того, що за останні 5—7 років ці перевезення збільшились у кілька разів. Широким потоком йдуть по річці метал і кам'яне вугілля, зерно і картопля, будівельні матеріали і заводське устаткування, предмети народного вжитку і мінеральні добрива.

Пасажирське сполучення по Десні здійснюється на протязі 206 *км* від його гирла. Між Києвом і Черніговом щодня ходять пасажирські теплоходи.

Обрамлена прекрасними рясналистими лісами, квітучими луками, заростями верболозу, несе свої води зачарована Десна. Такою вона вступає на територію України, такою впадає в Дніпро. І на кожному кілометрі шляху перед мандрівниками відкриваються дедалі прекрасніші картини. На початку свого шляху по Україні Десна приймає притоки Судость і Зноб і тече вздовж границі

між Сумською і Чернігівською областями. Під Новгородом-Сіверським вона проходить біля самого підніжжя городища князя Ігоря і старовинного Спасо-Преображенського монастиря. Приймаючи з водою Сейму і його неспокійну силу, Десна закручує таку карусель, що часом промиває вир завглибшки до 28 *м*.

Колись по берегах Десни стіною стояли прадавні непролазні хащі. Саму назву Чернігова багато істориків пов'язують з чорними лісами, що оточували свого часу це місто («чорний гай»). Нині придеснянські ліси, ясна річ, дуже поріділи, але й дотепер збереглися численні лісові масиви, які є одною з найбільших окрас Десни. Від Жуківки до Білої Берізки шумлять легендарні Брянські ліси. На півночі України вони поступово переходять у соснові гаї, а, спускаючись далі на південь, височать над Десною численними урочищами. В багатьох придеснянських лісах стоять трьохсотлітні дуби-велетні. Заповідник природи урочище Камарет, урочище Голенів ліс, Розбійщина, Пролетарський гай, чудові змішані ліси над озером Леданню, під Ладинкою, Смолином, Остром, дубові і соснові ліси під Пірновим і Дубечнею — все це місця несказанної красоти. Їх населяють веселі берізки і задумливі верби, розлогі клени і стрункі тополі, дикі груші і яблуні, горобина і калина, ліщина і черемха, глід і лісова смородина.

Від Єльні до Дніпра на берегах Десни розмістилися десятки баз і таборів. Шлюпки і байдарки, скутери і глісери, звичайні моторні човни, тисячі рибалок стали невід'ємною частиною деснянських пейзажів. Купальний сезон на Десні триває понад чотири місяці. За багаторічними спостереженнями середня температура води у Десні під Черніговом становить: у травні 15,4°, червні 18,6°, липні 22,7°, серпні 20,6°, вересні 15,7°.

Нижче наводимо схеми і короткий перелік екскурсійно-туристських об'єктів для трьох маршрутів багатоденних подорожей. Кожний з них поділяється на кілька етапів, що у свою чергу можуть бути самостійними маршрутами для екскурсій і походів вихідного дня.

Маршрут № 1

ВІД КОРДОНУ З РРФСР ДО ГИРЛА РІЧКИ СЕЙМУ

Загальна довжина маршруту — 228 *км*, у тому числі 60 *км* — з подоланням природних перешкод. Пішохідна подорож 2-ї категорії складності, водна подорож 2-ї категорії і велосипедна 1-ї категорії складності.

Маршрут поділяють на три етапи: від річки Знобівки до Новгорода-Сіверського; від Новгорода-Сіверського до села Вишеньок; від села Вишеньок до Сосниці.

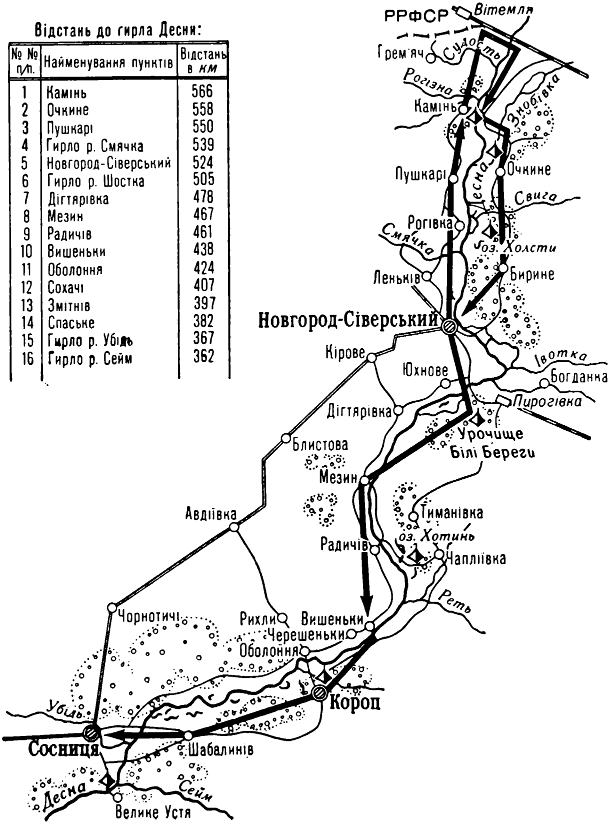
Вихідними пунктами маршруту можуть бути: залізничні станції Вітемля і Зноб на дільниці Хутір Михайлівський — Унеча; село Грем'яч Новгород-Сіверського району, зв'язане з Черніговом і з районним центром регулярним автобусним сполученням.

Перший етап: від річки Знобівки до Новгорода-Сіверського.

1. *Десьонка.* Річка Знобівка є першою лівобережною притокою Десни на території України. При впадінні в Десну вона утворює ланцюжок глибоководних широких плес. Ця частина Знобівки відома під назвою Десьонки. Чистий сосновий бір на східному березі є зручним місцем для відпочинку. А скільки тут риби і водоплавної дичини! З Десни можна пройти на човнах до найвищих плес Десьонки. З Сумської області сюди веде дорога через села Очкине і Червоне, а з Чернігівської області — через село Камінь.

Відстань до гирла Десни:

№ № п/п.	Найменування пунктів	Відстань в *км*
1	Камінь	566
2	Очкине	558
3	Пушкарі	550
4	Гирло р. Смячка	539
5	Новгород-Сіверський	524
6	Гирло р. Шостка	505
7	Дігтярівка	478
8	Мезин	467
9	Радичів	461
10	Вишеньки	438
11	Оболоння	424
12	Сохачі	407
13	Змітнів	397
14	Спаське	382
15	Гирло р. Убідь	367
16	Гирло р. Сейм	362

2. *Озеро Холсти.* Ця найбільша заплавна деснянська водойма на території України розташована на північ від Новгорода-Сіверського. Довжина озера — близько 3 *км*, ширина — до 200 *м*, глибина — до 10 *м*. Озеро багате на рибу, а місцевість навколо нього — на водоплавну дичину. Особливо успішним буває полювання на качок під час їхнього перельоту на озера Червону Тоню, Зване і Теси в гирло річки Свиги. До Холстів можна проїхати на автомашинах по дорогах через Рогівку і Бирине. Відстань до Новгорода-Сіверського — 17 *км*.

Перший етап маршруту можна пройти і по правому берегу Десни. У цьому разі основними пунктами будуть такі місцевості.

3. *Село Камінь* Новгород-Сіверського району. Розташоване на правому березі Десни поблизу від гирла річки Рогізної. Відстань до Новгорода-Сіверського по Десні — 42 *км*, по дорозі через Пушкарі — 33 *км*. У заболочених лукає між Каменем і Пушкарями є до десяти заплавних безіменних водойм, багатих на рибу, водоплавну і болотяну дичину.

Зусібіч село оточують сади, а правий берег Десни в його районі заріс дубовим лісом. На галявині стоїть рублена хата. Поблизу неї — переправа на пороні і човнах. Це місце зручне для тривалого відпочинку і створення похідних туристських таборів.

4. *Село Пушкарі.* Одно з найстародавніших слов'янських поселень на Україні. Розташоване за 24 *км* від Новгорода-Сіверського на крейдяних горах. Археологічні розкопки виявили в районі села предмети матеріальної культури, створені десятки тисяч років тому. Залишки стародавніх поселень розкопано на верхній терасі правобережжя, в Анікійовому Ярі, на Погоні та в інших місцевостях. Пушкарівська стоянка первісних людей згадується в підручниках історії.

Другий етап: від Новгорода-Сіверського до села Вишеньок.

5. *Новгород-Сіверський.* Одно з найстародавніших руських міст. Засноване у першій половині XI ст., з 1096 р. відоме як столиця Новгород-Сіверського князівства. Розташований на правому стрімкому березі Десни, що піднімається над річкою більш як на 100 *м.* В місті збереглися залишки городища князя Ігоря. На узгір'ї стоїть Спасо-Преображенський монастир, де можна побачити собор, споруджений у XVIII ст., і систему підземних ходів, що ведуть за Десну. Численні старовинні споруди на території монастиря пов'язані з історією боротьби українського і російського народів проти польської шляхти, Лжедмитрія I, Мазепи, проти шведської навали напередодні Полтавської битви. Біля стін монастиря у братських могилах поховано 40 тисяч радянських громадян, замучених гітлерівськими бандитами в роки німецько-фашистської окупації.

Заслуговує на увагу кам'яний Успенський собор (кінець XVII — початок XVIII ст.) і дерев'яна церква св. Миколи (1760 р.). З пам'ятників цивільної архітектури найбільш цікаві старі торговельні ряди і Тріумфальна арка з гербами десяти козацьких полків. У будинку теперішньої школи-інтернату, колишньої Новгород-Сіверської гімназії, вчилися основоположник вітчизняної педагогіки К. Д. Ушинський, видатний український вчений М. О. Максимович, народоволець М. І. Кибальчич та ін.

Нині Новгород-Сіверський є районним центром Чернігівської області з населенням близько 13 тис. чоловік. Територія району перевищує 1800 *кв. км.* Тут розкинулись лани 36 колгоспів і двох радгоспів.

За подвиги на фронтах Великої Вітчизняної війни уродженцям Новгорода-Сіверського Анатолію Савелійови-

Тріумфальна арка у Новгороді-Сіверському.

чу Камосі і Борисові Олександровичу Майстренкові надано звання Героїв Радянського Союзу.

На шляху від Новгорода-Сіверського до залізничної станції Пирогівка правий берег Десни являє собою горбкуватий кряж, що піднімається над річкою на 100 — 150 *м*. В багатьох місцях він обривається так стрімко, що не залишає місця навіть для пішохідної стежки. Тому на початку шляху вісь маршруту проходить по грунтовій дорозі через населені пункти Чернацьке, Комань, Чулатів, Дробишів, Араповичі, Путивськ.

6. *Урочище Білі Береги.* Улюблене місце відпочинку туристів. Великий лісовий масив, розташований на лівому березі Десни за 3 *км* на південний захід від залізничної станції Пирогівка (від Новгорода-Сіверського по

Десні — 44 *км*, по дорозі через Юхнове — 21 *км*). На горі — чистий сосновий бір, на березі Десни — дубовий ліс, де влітку функціонують піонерські табори. Уздовж берега — місцями білі крейдяні виходи, поміж ними — піщані пляжі. Зручний вихідний пункт для організації екскурсій у села Богданку і Дігтярівку.

7. *Село Богданка* Шосткинського району Сумської області. Тут була родинна садиба великого російського педагога К. Д. Ушинського (1824—1871 рр.).

Костянтин Дмитрович Ушинський у 1844 р. закінчив Московський університет і майже 30 років свого життя присвятив розробці проблем педагогіки. Він написав навчальні посібники «Рідне слово», «Дитячий світ», «Хрестоматія», за якими півсторіччя викладали в школах Росії. «Рідне слово» видавалося близько 150 разів, а капітальна праця Ушинського «Людина як предмет виховання» була настільною книгою багатьох поколінь вітчизняних учителів.

Іменем великого педагога названо численні учбові заклади нашої країни, а 1945 року встановлено медаль Ушинського, якою нагороджують найкращих учителів і науковців-педагогів.

У Богданці зберігся будинок, де містилася створена К. Д. Ушинським народна школа.

8. *Село Дігтярівка* Новгород-Сіверського району. Тутешнє багатогалузеве і високопродуктивне колективне господарство «Жовтень» славиться високими врожаями коноплі. Колгосп пишається визнаними майстрами коноплярства Героями Соціалістичної Праці У. Й. Костюченко, К. О. Рибак, Г. П. Воробей, А. Є. Гулай та ін. Понад чверть віку артіллю керував Герой Соціалістичної Праці Нестор Олександрович Школьний. У селі є краєзнавчий музей. Значний інтерес являють місця розкопок городища юхнівської культури, а також кам'яна церква,

споруджена на початку XVIII ст. За переказами, тут у 1708 р. відбулася зустріч гетьмана Мазепи з шведським королем Карлом XII.

9. *Мезин.* На території села виявлено всесвітньовідому стоянку первісної людини і залишки поселень більш пізнього часу. Дуже цікаві розкопані зимові житла первісних людей, споруджені з кісток і шкур мамонтів та рогів оленів. Село розташоване на високому березі Десни за 30 *км* від Новгорода-Сіверського.

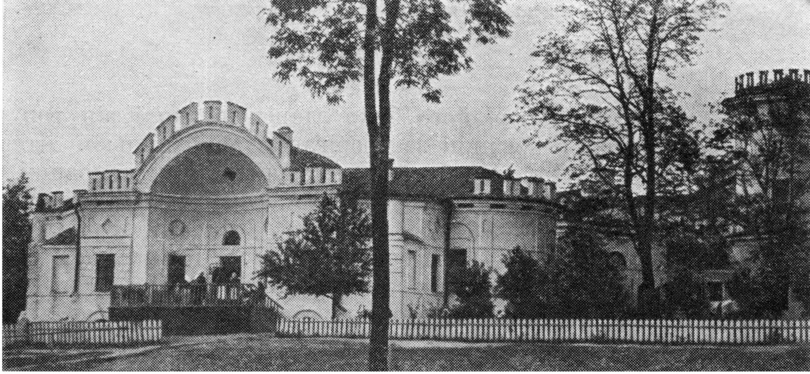
10. *Озеро Хотинь.* Найбільше лівобережне озеро в районі між Новгородом-Сіверським і Коропом. Розташоване нижче села Радичева на території колгоспу «Вільне життя» Коропського району. Площа озера перевищує 40 гектарів. Поблизу нього — великий сосновий бір — прекрасне місце для тривалого відпочинку. Озеро багате на рибу (зокрема щуку і лина), а навколишні місця — на болотяну і водоплавну дичину. Влітку сюди можна проїхати по дорогах через Радичів і Чапліївку.

Третій етап: від Вишеньок до Сосниці.

11. *Вишеньки.* Велике правобережне село Вербівської сільської ради Коропського району. Відстань до Новгорода-Сіверського — 60 *км,* до Сосниці — 28 *км.* Зв'язане з Черніговом регулярним автобусним сполученням через Сосницю і Мену.

Тут збереглися пам'ятники архітектури XVIII ст.: кам'яна Успенська церква і частина палацу відомого російського полководця, колишнього генерал-губернатора України генерал-фельдмаршала П. О. Румянцева-Задунайського. Палац збудовано у першій половині XVIII ст. за проектом видатного російського архітектора В. І. Баженова.

Село дуже мальовниче, в ньому збереглися ставки, створені ще за часів кріпацтва.

Колишній палац генерал-фельдмаршала П. О. Румянцева-Задунайського у селі Вишеньках.

В районі Вишеньок знайдено кілька стародавніх слов'янських поселень.

12. *Короп.* Селище міського типу. Районний центр Чернігівської області. Відстань до обласного центру 128 *км,* до Бахмача — 45 *км,* до залізничної станції Алтинівка — *26 км.* Зв'язаний регулярним автобусним сполученням з Черніговом, Бахмачем, Сосницею.

Населення Коропа брало активну участь у селянському повстанні 1637—1638 рр. під керівництвом Якова Острянина і у визвольній війні українського народу проти польської шляхти, за возз'єднання з Росією.

У селищі збереглися пам'ятники архітектури XVII ст.— Іллінська і Вознесенська церкви. Тут працює меморіальний будинок-музей М. І. Кибальчича. Відомий революціонер-народник, вчений Микола Іванович Кибальчич народився в цьому будинку 31 жовтня 1853 року. Вчився спочатку в Новгород-Сіверській гімназії, потім в інституті шляхів сполучення та медико-хірургічній академії у Петербурзі. З студентських літ М. І. Кибальчич став на шлях боротьби проти царського самодержав-

ства. У 1875 р. його було заарештовано і він три роки просидів у в'язниці за зберігання народницької літератури. З 1878 р. перебував на нелегальному становищі і керував виготовленням бомб для народовольців-терористів. Однією з таких бомб 1 березня 1881 року було вбито царя Олександра II. 17 березня 1881 р. Кибальчича заарештували. Перебуваючи в ув'язненні, він розробив проект реактивного літального апарата. Мужнього революціонера-народника засудили до смертної кари і стратили 3 квітня того ж року.

Народний музей М. І. Кибальчича у Коропі міститься в одноповерховому дерев'яному будинку. Його експонати докладно висвітлюють життєвий подвиг вченого-революціонера. Тут зібрано родинні фотографії, численні літературні розвідки, матеріали, авторами яких є визначні вчені і державні діячі. Експонується схема ракетоплану конструкції М. І. Кибальчича і його передсмертні листи на захист проекту.

В Коропі народився й відомий радянський воєначальник маршал авіації Герой Радянського Союзу С. Г. Руденко.

На Тріумфальних воротах у Новгороді-Сіверському зображено старовинний герб Коропа — рибу короп під золотою короною. І досі на околицях селища є багаті рибальські та мисливські угіддя.

13. *Шабалинів.* Одне з найбільших сіл міжріччя Десни і Сейму. Тут розкинулися лани передового колгоспу «Перемога».

На другому поверсі місцевого Палацу культури можна побачити дбайливо оформлений стенд, присвячений пам'яті Віри Євстахіївни Богдановської — доктора хімічних наук, одної з найперших в Росії вчених-жінок. За життя Богдановська часто бувала в Шабалинові, на власні кошти відкрила тут лікарню, надавала велику матері-

альну допомогу селянським дітям. Ця передова жінка загинула в 1896 р. при вибуху в лабораторії у Петербурзі. Її поховано на кладовищі в Шабалинові. На могилі встановлено пам'ятник. Місцеві жителі любовно зберігають все, що зв'язане з пам'яттю про їхню видатну землячку.

Маршрут № 2

ВІД СЕЙМУ ДО ЧЕРНІГОВА

Загальна довжина маршруту — 180 *км*, у тому числі 75 *км* — з подоланням природних перепон. Пішохідна подорож 2-ї категорії і водна подорож 1-ї категорії складності. Велосипедна подорож 1-ї категорії складності організується за маршрутом Чернігів — Сосниця — гирло Сейму — Чернігів.

Відстань по Десні від гирла Сейму до річкового порту Чернігова становить 156 *км*. Поблизу маршруту є великі населені пункти: селище Сосниця, села Велике Устя, Макошине, Максаки, Ушня, Салтикова Дівиця, Боромики, Брусилів та ін. Сосниця, Мена і придеснянські села Ушня, Блистова, Салтикова Дівиця, Локнисте та інші зв'язані з обласним центром регулярним автобусним сполученням. Між гирлом Сейму і Черніговом працюють поронні переправи через Десну під Великим Устям, Макошиним, Максаками, Ушнею, Хибалівкою, Салтиковою Дівицею і Горицею.

Маршрут поділяють на три самостійних етапи: від гирла Сейму до села Ушні; від Ушні до Салтикової Дівиці; від Салтикової Дівиці до Чернігова. Походи можна проводити вздовж усього маршруту або по окремих його етапах.

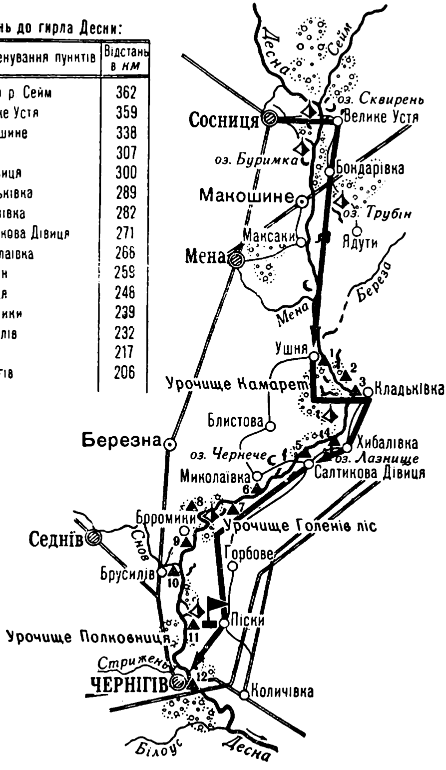
Вихідним пунктом є селище міського типу Сосниця. Відстань звідси до обласного центра по шосе становить

88 *км*, по залізниці через Бахмач і Ніжин — 201 *км*. Найближча залізнична станція — Макошине, відстань до неї 16 *км*.

Наводимо основні екскурсійно-туристські об'єкти на етапах маршруту.

Відстань до гирла Десни:

№ № п/п.	Найменування пунктів	Відстань в *км*
1	Гирло р. Сейм	362
2	Велике Устя	359
3	Макошине	338
4	Ушня	307
5	Воловиця	300
6	Кладьківка	289
7	Хибалівка	282
8	Салтикова Дівиця	271
9	Миколаївка	266
10	Ковчин	259
11	Гориця	246
12	Боромики	239
13	Брусилів	232
14	Виблі	217
15	Чернігів	206

П е р ш и й е т а п: від Сосниці до Ушні.

1. *Сосниця.* Її населення становить 8 тис. чоловік. Територія Сосницького району — 700 *кв. км.* В його межах розташовано 47 сіл, 1 селище міського типу, 20 колгоспів, 1 радгосп і 1 рибгосп. Сосниця — старовинне слов'янське поселення, здавна відоме як укріплений пункт Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств. У літописних документах уперше згадується під 1234 р. На Тріумфальній арці в Новгороді-Сіверському зображено герб Сосниці — колоду на шляху ведмедя, що збирається на дерево до вулика з медом. Ця символіка неодноразово підтверджувалася історичними подіями: Сосниця протягом багатьох років була передмостовим укріпленням Чернігова і Новгорода-Сіверського. Про історію і природу району розповідає експозиція краєзнавчого музею. У центрі Сосниці височить пам'ятник героям Великого Жовтня, учасникам боротьби за встановлення Радянської влади на Україні.

Будинок-музей О. П. Довженка у Сосниці.

На околиці селища міститься літературно-меморіальний музей видатного сина українського народу О. П. Довженка. В цьому будинку він народився і провів свої дитячі роки. Матеріали музею знайомлять відвідувачів з життєвим і творчим шляхом талановитого кінорежисера і письменника.

Олександр Петрович Довженко (1894—1956 рр.) створив десятки видатних художніх і документальних фільмів, що дістали всесвітнє визначення. За кінофільми «Щорс» і «Мічурін» його двічі відзначено Державними преміями, а за кіносценарій «Поема про море» йому посмертно присуджено Ленінську премію. В роки Великої Вітчизняної війни Довженко перебував на фронті, працював над документальними фільмами. Його ратну і художню працю відзначено орденами Леніна і Червоної Зірки.

2. *Гирло річки Сейму.* При впадінні в Десну Сейм утворює кілька глухих і проточних стариків. Найцікавіші з них — озера Сомецьке і Сквирень. Поблизу від цих водойм Десна утворює великий слабовигнутий закрут. На його південному березі росте змішаний рясполистий ліс, на північному березі є чистий піщаний пляж.

У гирлі Сейму щорічно намивається піщана коса. Трохи нижче від неї потужні потоки двох річок утворюють великий вир, глибина якого перевищує 18 *м*. Про купання тут, ясна річ, не може бути й мови. Безпечне місце для купання є трохи нижче, метрів за 100, на правому березі.

3. *Біла Круча і озеро Буримка.* Розташовані за 10 *км* нижче від гирла Сейму, на правому березі Десни. З Кручі відкривається напрочуд мальовничий деснянський краєвид. Тут любив відпочивати О. П. Довженко.

Озеро Буримка багате на рибу. Навколо нього, особливо уздовж річки Чапелихи, є гарні мисливські угіддя.

4. *Село Бондарівка* Сосницького району. Це батьківщина українського радянського письменника Олекси Дес-

няка — автора відомих творів «Десну перейшли батальйони», «Полк Тимофія Черняка», «Тургайський сокіл» та ін. Олекса Десняк (Руденко) поліг смертю хоробрих у бою з німецько-фашистськими загарбниками 25 травня 1942 р. На стіні рідної хати О. Десняка в Бондарівці туристи побачать меморіальну дошку.

Уродженець села Тимофій Прокопович Хандога за героїзм, виявлений при форсуванні Дніпра у 1943 р., відзначений високим званням Героя Радянського Союзу.

5. *Озеро Трубин.* Найбільше озеро Деснянської заплави в районі від гирла Сейму до Чернігова. Розташоване на лівому березі річки між селами Бондарівкою Сосницького району і Ядутами Борзнянського району (за 3 *км* від залізничної станції Бондарівка). Багаті рибальські і мисливські угіддя. Зручне місце для туристських таборів. На берег озера можна проїхати по дорогах через Бондарівку, Ядути і Остапівку.

Другий етап: від Ушні до Салтикової Дівиці.

6. *Село Ушня* Менського району. Багатий колгосп «Шлях хлібороба» спеціалізується на вирощуванні картоплі, гречки і льону. Поблизу села, на лівому березі Десни, є чудові рибальські і мисливські угіддя.

7. *Урочище Камарет.* Заповідник природи. Одне з наймальовничіших місць на Десні. У великому ряснолистому лісі — кілька глибоководних озер. Тут міститься літній туристський оздоровчий табір Ніжинського педагогічного інституту.

Урочище розкинулося на правому березі Десни за 7 *км* від села Блистови, поблизу річкового причалу Кладьківка (83 *км* від Чернігова вверх за течію Десни). Проїхати сюди можна на машинах через села Блистову Менського району чи Хибалівку Куликівського району Чернігівської області.

8. *Озеро Лазнище.* Розташоване недалеко від осі маршруту на 282-му кілометрі од гирла Десни, за півтора кілометра на північ від Хибалівки, поблизу річкового причалу, який має ту ж саму назву, що й село. Велика, глибоководна й багата на рибу водойма. В районі озера, на протилежному березі Десни, є піщаний пляж, у лісі багато грибів і ягід, а по заболочених навколишніх місцях кубляться і жирують качки, водяна курочка, кулики, перепели та інша дичина.

До озера можна проїхати автомашинами через Хибалівку і Блистову. Найближча ночівля під дахом — бакенний пост Хибалівка на березі лучного озера Сокирного.

Третій етап: від Салтикової Дівиці до Чернігова.

9. *Салтикова-Дівиця* Куликівського району. Одне з найстаріших сіл на Десні. На його околиці збереглися залишки стародавнього слов'янського городища. Населення Салтикової Дівиці героїчно оборонялося проти навали польських загарбників у 1664 р., виступало проти царизму в 1905 р. і активно боролося за Радянську владу під час громадянської війни. Жителі працюють на ланах багатого колгоспу «Друга п'ятирічка». Поблизу Салтикової Дівиці, на правому березі Десни, розташовані два озера — Чернече і Старуха. Заболочене озеро Криве багате на водоплавну дичину.

10. *Урочище Голенів ліс.* Заповідник природи. Великий масив рясколистого лісу (дуб, осокір, ліщина) у середині Боромицького закруту Десни (240 *км* від гирла Десни, 35 *км* від Чернігова, 1 *км* від річкового причалу Гориця). В лісі — гриби, ягоди, хміль; на околицях — кілька озер і старпиків; на річці — піщані пляжі і глибоководні вири.

11. *Село Піски* Чернігівського району. Передовий колгосп «Новий шлях», відомий високими врожаями зернових і картоплі. Значні прибутки дає тваринництво, зокре-

ма свинарство. Понад 30 років артіль очолює ветеран колгоспного руху Герой Соціалістичної Праці Микола Кузьмич Гармаш. За багаторічну зразкову роботу по вирощуванню високих урожаїв зернових і технічних культур і за досягнуті успіхи в тваринництві 75 трудівників колгоспу нагороджено орденами і медалями, а трьом надано високе звання Героїв Соціалістичної Праці.

З нагоди 50-річчя Великого Жовтня сільгоспартілі «Новий шлях» було вручено Пам'ятний прапор ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

12. *Урочище Полковниця.* Розташоване за 7 *км* вище Чернігова на лівому березі Десни. Улюблене місце відпочинку трудящих обласного центру. Озеро серповидної форми з трьох боків охоплює чистий дубовий ліс. Тут якнайкраще почуватимуться збирачі грибів, ягід, жолудів, хмелю. На березі озера міститься рибальська і туристська база Чернігівської обласної ради ДСТ «Спартак», де можна дістати постіль, узяти напрокат човен і рибальське знаряддя. Урочище входить до складу зеленої зони Чернігова (мисливство і промислова риболовля заборонені).

Маршрут № 3

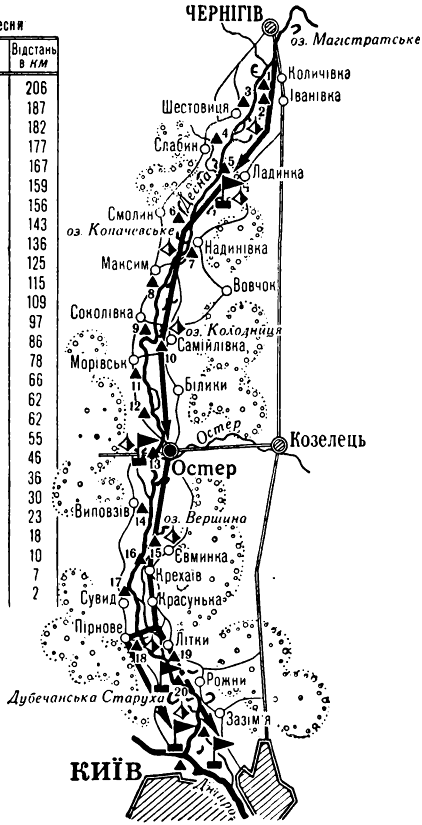
ВІД ЧЕРНІГОВА ДО КИЄВА

Загальна довжина маршруту від Чернігова до гирла Десни 206 *км,* в тому числі 80 *км* — з подоланням природних перешкод. Пішохідна мандрівка 2-ї категорії і водна подорож 1-ї категорії складності. Проводячи велосипедну подорож 1-ї категорії складності, з Остра організують екскурсії в Козелець.

Цей маршрут дає змогу ознайомитися з нижньою течією Десни, з чарівними куточками природи; пройти шляхами бойової слави: там, де водив свої полки Микола Щорс, де

Відстань до гирла Десни

№ № п/п.	Найменування пунктів	Відстань в *км*
1	Чернігів	206
2	Іванівка	187
3	Шестовиця	182
4	Слабин	177
5	Ладинка	167
6	База „Динамо"	159
7	Смолин	156
8	Надинівка	143
9	Максим	136
10	Соколівка	125
11	Тюківка	115
12	Морівськ	109
13	оз Селище	97
14	Остер	86
15	Виповзів	78
16	Євминка	66
17	Крехаїв	62
18	Боденьки	62
19	Воропаїв	55
20	Пірнове	46
21	Літки	36
22	Рожни	30
23	Пухівка	23
24	Новосілки-на-Десні	18
25	Погреби	10
26	Гирло р. Старуха	7
27	Осещина	2

били німецьких загарбників партизани під час Великої Вітчизняної війни; оглянути археологічні і архітектурні пам'ятники у Чернігові та Острі; побувати в найкращих мисливських та рибальських угіддях; добре відпочити на піщаних деснянських пляжах.

Здійснити таку подорож можна після весняної повені, коли підсихають заплавні дороги і стають прохідними броди на малих річках та стариках. Маршрут поділяють на чотири етапи: від Чернігова до Смолина; від Смолина до Остра; від Остра до Пірнового; від Пірнового до Дніпра.

Вихідний пункт маршруту — рибальська база на Магістратському озері під Черніговом. Наводимо опис екскурсійно-туристських об'єктів по етапах маршруту.

Перший етап: від Чернігова до Смолина.

1. *Озеро Магістратське*. Розташоване в лівобережних луках за півтора кілометра на південний схід від пристані Чернігів. Дуже красива водойма обрамлена зеленою смугою молодих лісонасаджень. З 1955 р. її оголошено заповідником природи. Мисливство в районі озера заборонено, але спортивне рибальство дозволено. З Десни в Магістратське можна дістатися через Старуху і озеро Глущець на човнах (перенісши їх волоком на протязі 10 *м*). Проїхати сюди можна й на автомашинах.

2. *Лівий берег Десни* в районі Київського шосе. Місце бойової слави двох поколінь радянських людей. Біля нового мосту через Десну стоїть сірий обеліск з таким написом: «Тут, на лівому березі р. Десни, 14 січня 1919 року славні богунці на чолі з героєм громадянської війни Миколою Щорсом розгромили гетьмано-петлюрівські загони».

Звідси й до кінця маршруту подорож проходитиме в районі бойових операцій Богунського і Таращанського полків Червоної Армії.

Богунський полк під командуванням М. О. Щорса у

1919 р. двічі вів бої за Чернігів. Воїни Червоної Армії визволили місто 12 січня 1919 р. і після перемоги над петлюрівцями продовжували наступ на південь. 1 лютого богунці й таращанці розгромили великі сили петлюрівців на підступах до Києва, і 6 лютого частини Червоної Армії визволили столицю України. Але героїчним щорсівським полкам довелося ще раз штурмувати Чернігів: 13 вересня 1919 р. місто захопили війська генерала Денікіна, які лютували там близько двох місяців. Нарешті 7 листопада богунці й таращанці вдруге визволили Чернігів і назавжди встановили в ньому владу трудового народу.

В роки Великої Вітчизняної війни на Десні під Черніговом стояв старий міст на дерев'яних палях. 18 вересня 1943 р. частини Радянської Армії раптовим ударом оволоділи ним і звідси почали битву за визволення Чернігова від німецько-фашистських загарбників. Новий міст збудовано в 1956 році.

Лівобережні луки вище мосту і на схід від Київського шосе входять до складу колгоспу «Всесвітній Жовтень». Правління міститься в селі Анисові, добре видному з полотна Київського шосе.

Артіль «Всесвітній Жовтень» спеціалізується на виробництві м'яса, молока, зернових і картоплі. За успіхи в галузі вирощування високих і сталих врожаїв, у розвитку тваринництва близько 100 анисівських колгоспників нагороджено орденами і медалями СРСР, а сам колгосп — орденом Трудового Червоного Прапора.

3. *Село Количівка* Чернігівського району. Колгосп «Авангард». Чернігівський аеропорт. Річковий причал Количівка. Біля цього причалу 19 вересня 1943 р. війська Радянської Армії форсували Десну і почали просування до сіл Жавинки і Павлівки. Незабаром ця група військ обійшла Чернігів і почала штурм привокзальної частини міста, що закінчився визволенням його 21 вересня 1943 р.

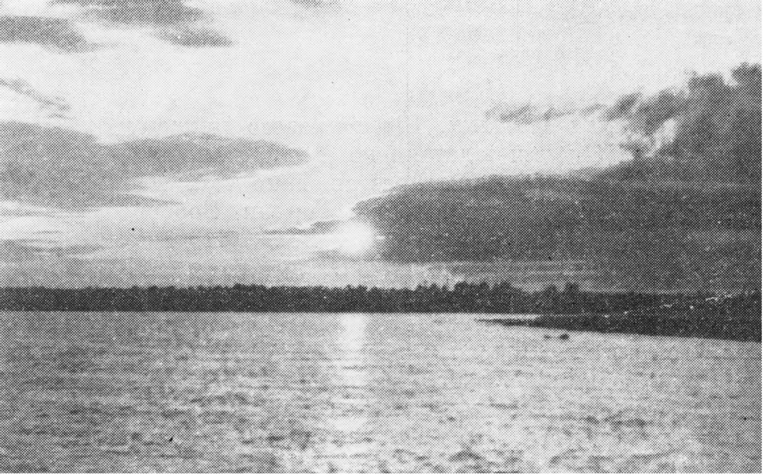
4. *Слабин—Ладинка—Смолин.* Від річкового причалу Слабин до пристані Смолин відстань по Десні становить 21 *км.* На цьому відрізку шляху розташовано такі мальовничі місця, як заповідники природи Торчин, Борове, Лисуха, озера Дайнече, Полове, Хатуче, Довге, Кругле, Слабинський і Смолинський старики. В дубовому лісі під Ладинкою на березі Десни туристи мають змогу добре відпочити на рибальсько-спортивній базі «Динамо».

Другий етап: від Смолина до Остра.

5. *Село Смолин* Чернігівського району. Річкова пристань Смолин стоїть на 156-му кілометрі від гирла Десни, за 50 *км* від Чернігова. Відстань од пристані до села 3 *км.* Смолин зв'язаний з обласним центром регулярним автобусним сполученням. Жителі працюють в багатому колгоспі «Перемога». Село розташоване на території Міжрічинського мисливського господарства, особливо багатого на болотяну і водоплавну дичину. Тут водяться зайці, лисиці, дикі кози, а в лісах за Десною прижилося стадо лосів.

6. *Старик Колодниця.* Починається на 121-му кілометрі від гирла Десни, тягнеться на схід до села Самійлівки Козелецького району, потім різко повертає на північ. У плані нагадує величезний ріг лося. Довжина старика перевищує 5 *км,* ширина — до 200 *м,* глибина — до 6 *м.* На східному березі ростуть старі дуби-велетні. В тому ж районі розташовані дуже красиві озера Махнея, Головин, Рясин, Комарище, Глибоке, Приворот та ін. На околиці Самійлівки починається великий сосновий гай, багатий на ягоди та гриби. Район Самійлівки також є одним з найкращих місць для тривалого відпочинку і створення туристських таборів.

7. *Село Морівськ* Козелецького району. Одне з найстаровинніших слов'янських поселень на Десні. Група стародавніх могил і фортечні вали XII ст.

Вечір на зачарованій Десні.

У 1942—1943 рр. багато морівчан боролися проти німецьких окупантів у складі партизанських загонів Героя Радянського Союзу Ю. Збанацького і М. Таранущенка. Нині жителі села працюють у колгоспі «Десна».

Морівськ зв'язаний з Черніговом регулярним автобусним і пароплавним сполученням.

Третій етап: від Остра до Пірнового.

8. *Місто Остер*. Засноване 1098 року київським князем Володимиром Мономахом як опорна фортеця у боротьбі проти кочівників. В Острі довгий час князював син Мономаха Юрій Долгорукий, якого вважають засновником столиці нашої Батьківщини — Москви. У XIII ст. Остерська фортеця була дощенту зруйнована татаро-монголами. З тих далеких днів до нашого часу дійшов унікальний пам'ятник старовини — залишки старовинної церкви Юрійова божниця.

Остер — батьківщина керівника селянського повстання проти польської шляхти у 1638 р. Якова Острянина.

В період Великої Вітчизняної війни місто було одним з центрів партизанського руху в міжріччі Дніпра і Десни. За перспективним планом розвитку його буде перетворено на курортне місто-супутник Києва.

Населення Остра дорівнює 15 тис. чоловік. Місто зв'язане з Черніговом і Києвом швидкісним пасажирським сполученням по Десні і автобусними маршрутами через районний центр Козелець. Відстань до Козельця 18 *км*.

В Острі працює народний краєзнавчий музей. В міському парку поховано основоположника чуваської літератури Мішші Сеспеля. Як святиню, доглядають трудящі міста братню могилу героїв громадянської війни.

За мужність і героїзм, виявлені в період Великої Вітчизняної війни, жителі Остра Д. І. Коваль, В. Г. Колесник і О. М. Овчаров удостоєні найвищої урядової відзнаки — звання Героїв Радянського Союзу.

9. *Озера Попівське, Закоблівське, Вершина*. Ці чудові рибальські і мисливські угіддя розташовані на лівому березі Десни між Остром і селом Євминкою Козелецького району. Озеро Вершина з'єднується з лівим рукавом Десни (місцева назва — Річка) мілководним рівчаком. До озера Закоблівського можна пройти через Беремицький старик на човнах, перенісши їх волоком на невеликій відстані. Північна частина острова, утвореного Десною і Річкою (500 *м* від озера Вершина),— гарне місце для відпочинку і ночівлі туристів. Тут можна переночувати під дахом польової молочнотоварної ферми колгоспу ім. Куйбишева.

10. *Річка*. Лівий рукав Десни. Починається перекатом під селом Євминкою Козелецького району, проходить повз Крехаїв, Літочки, Соболівку і впадає у Десну в районі села Літок Київської області. Між Крехаєвом і Соболівкою утворює кілька чистих пляжів і глибоких вирів, а нижче має власні старики і затоки. Острів, ство-

рений Десною і Річкою, входить до складу Заліського державного лісомисливського господарства. Полювання тут заборонено, спортивне рибальство дозволено. На території острова є дуже красиві водойми — Пірнівська Старуха, старик Гончарівка, озера Хрестя, Приворот, Вивча, Хливча, Корчувате і ін. Озеро Хрестя і Пірнівська Старуха — зручні місця для тривалого відпочинку туристів.

Четвертий етап: від Пірнового до Дніпра.

11. *Пірнове.* Річковий причал за 46 *км* від гирла Десни. Разом з Вищою Дубечнею входить до складу великого дачного району Київської санаторно-курортної зони. Чисті піщані пляжі на Десні, оздоровчі табори в сосновому лісі. В зоні функціонують численні підприємства культурно-побутового обслуговування.

Міжріччя Десни і Дніпра нижче Пірнового зберігає багато історичних пам'яток, пов'язаних з героїчними битвами за Київ у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Екскурсії по цих місцях організують Київська міська рада з туризму і міське екскурсійне бюро.

У Пірновому працює поронна переправа, яка забезпечує перевезення через Десну також і автомашин.

12. *Дубечанська Старуха.* Вона розташована у правобережних луках, за 3 *км* на південь від села Нижчої Дубечні. Довжина озера перевищує 2500 *м*, максимальна глибина — 10,5 *м*. На західному березі щорічно працюють літня рибальсько-спортивна база і причал для човнів. Поблизу від бази є красиві заплавні водойми Кобилка, Первешень, Кобина Яма, Чернеча Старуха та ін. До Дубечанської Старухи влітку можна проїхати на автомашинах по дорозі через Соболівку, Пірнове і Нижчу Дубечню.

13. *Гирло Десни.* За 11 *км* від Київського річкового порту. Причал. Чистий піщаний пляж. Усть-Деснянська рибальсько-спортивна база. Самодіяльний оздоровчий туристський табір.

МІСТАМИ Й СЕЛАМИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

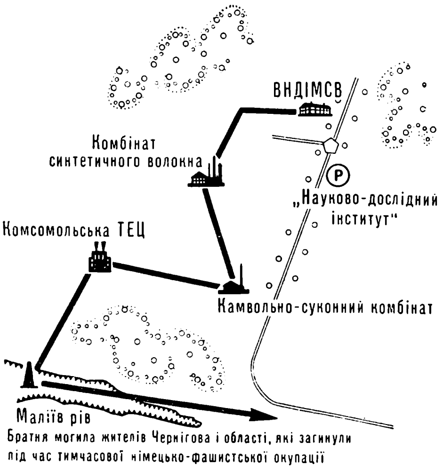
Маршрут № 4 (екскурсійний)

ПО КОМСОМОЛЬСЬКИХ БУДОВАХ ЧЕРНІГОВА

Екскурсії по маршруту № 4 організують обласна рада з туризму і міське екскурсійне бюро (Чернігів, вул. Куйбишева, 5, кім. 51, тел. 7—39—73).

1. *Науково-дослідний інститут машин для виробництва синтетичного волокна.* У 1958 р. на території Чернігівського капронового заводу було відкрито філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту текстильного і легкого машинобудування. Він надав серйозну допомогу заводові в розв'язанні складних технічних проблем пускового періоду. На базі цього філіалу 1 січня 1965 р. засновано самостійний науково-дослідний інститут машин для виробництва синтетичного волокна. Цей заклад міститься у красивому, спеціально для нього спорудженому п'ятиповерховому будинку на західній околиці Чернігова. Тут проектують нові машини для виробництва капрону, лавсану, поліпропілену, нітрону та інших синтетичних волокон.

2. *Комбінат синтетичного волокна.* Основна його продукція — анід і капрон. Анід має підвищену міцність і теплостійкість, що є дуже важливими якостями кордного волокна для автомобільних покришок. Виробни-

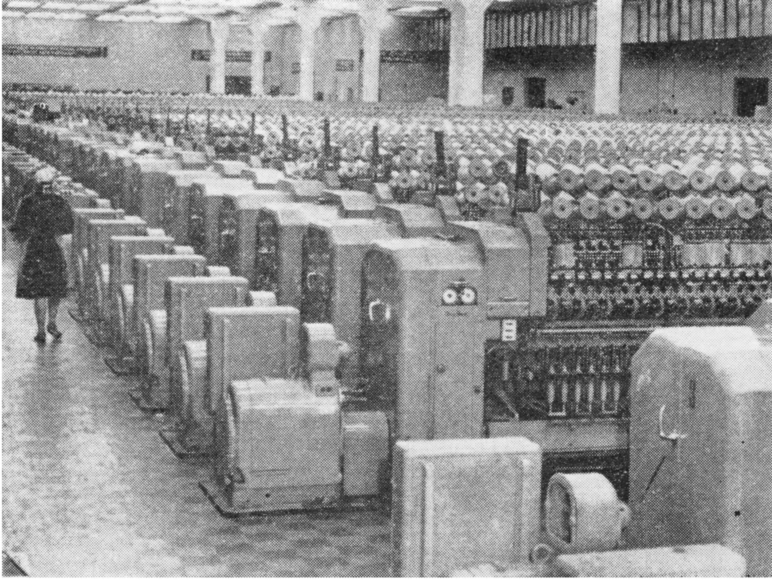

цтво цього нового матеріалу в Радянському Союзі вперше налагоджено у Чернігові. Технологічний процес тут грунтується на найновіших досягненнях автоматики.

Основні галузі капронового виробництва на цьому підприємстві — кордне і шовкове. У 1964 і 1965 рр. стали до ладу новий цех по виробництву об'ємного і пухнастого волокна і цех регенерації капролактаму. Чернігівський комбінат синтетичного волокна — експонент Всесоюзної виставки досягнень народного господарства у Москві, неодноразовий переможець соціалістичного змагання підприємств хімічних волокон СРСР.

3. *Камвольно-суконний комбінат.* Одне з найбільших в СРСР і Європі текстильних підприємств. Будівництво його почалося у 1961 р., першу чергу здано в експлуатацію у грудні 1963 р. На повну потужність комбінат почав працювати у 1966 р. і тепер щорічно виробляє близько 20 млн. *м* вовняних і суконних тканин. Один тільки камвольно-прядильний цех займає площу понад 4 гектари. На базі комбінату створено школу фабрично-заводського навчання і вечірній механіко-технологічний технікум.

4. *Чернігівська комсомольська ТЕЦ.* Перша в Чернігові ударна комсомольська будова. За обсягом земляних,

Чернігів індустріальний: один з цехів камвольно-суконного комбінату.

бетонних і монтажних робіт вона свого часу була одною з найбільших на Україні. Руками комсомольців змонтовано котли високого тиску, складні турбіни, потужні генератори, високовольтні лінії електричних передач. Електростанцію споруджено там, де у вересні 1943 р. гриміли жорстокі бої за стародавнє українське місто. ТЕЦ дає енергію для Чернігівської і Київської областей та ряду районів братньої Білорусії. Потужність першої черги — 100 тис. *квт*. Десятки молодих будівельників теплоелектроцентралі нагороджені орденами і медалями СРСР, а монтажникові Петру Усатенку надано звання Героя Соціалістичної Праці.

Маршрут № 5
(екскурсійний)

ПО МІСТУ ЧЕРНІГОВУ

Це місто існує понад 1000 років і зберігає унікальні пам'ятки старовини. У 1967 р. тут засновано Державний архітектурно-історичний заповідник. В той же час за роки Радянської влади, особливо у післявоєнний період, Чернігів перетворився на великий промисловий центр України.

Екскурсійний маршрут № 5 дає можливість за 1—2 дні ознайомитися з найвизначнішими місцями Чернігова. Наводимо основні екскурсійні об'єкти на маршруті.

1. *Болдина гора.* Заповідник природи з комплексом визначних пам'яток старовини.

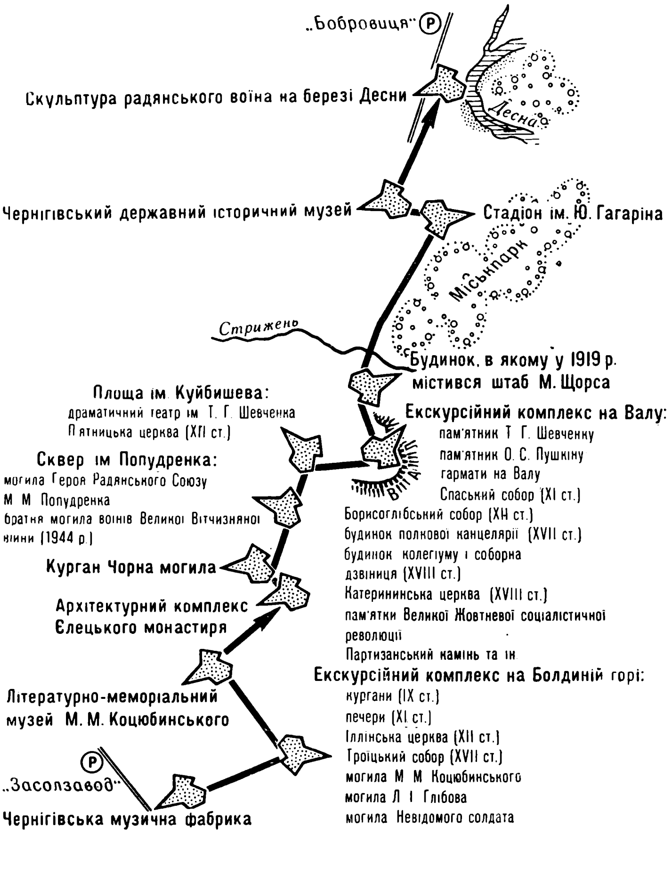
Група стародавніх курганних могильників. Розкопану могилу Гульбище історики відносять до кінця IX ст. У ній виявлено повний комплект озброєння слов'янського воїна, у тому числі найбільший з усіх досі знайдених у нас мечів.

Антонійови печери — земляні споруди XI ст. Три підземних церкви з системою галерей.

Іллінська церква. Одна з найстаріших наземних споруд Іллінського монастиря (XII ст.). Під час татаро-монгольської навали її було зруйновано. Відбудовано в 1649 р. Церква з'єднана з Антонійовими печерами підземними переходами.

Троїцький собор. Визначний архітектурний ансамбль. Його збудовано наприкінці XVII ст.

Будинок Іллінської друкарні. У комплексі споруд колишнього монастиря особливий інтерес для екскурсантів становить невеликий кам'яний будинок на південному боці Троїцького собору. Його споруджено 1677 року для друкарні Іллінського монастиря. На той час ця друкарня була одним із загальнодержавних центрів

„Бобровиця"
Скульптура радянського воїна на березі Десни
Десна
Чернігівський державний історичний музей
Стадіон ім. Ю. Гагаріна
Міськпарк
Стрижень
Будинок, в якому у 1919 р. містився штаб М. Щорса
Площа ім. Куйбишева:
драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка
П'ятницька церква (XII ст.)
Екскурсійний комплекс на Валу:
пам'ятник Т. Г. Шевченку
пам'ятник О. С. Пушкіну
гармати на Валу
Спаський собор (XI ст.)
Борисоглібський собор (XII ст.)
будинок полкової канцелярії (XVII ст.)
будинок колегіуму і соборна дзвіниця (XVIII ст.)
Катерининська церква (XVIII ст.)
пам'ятки Великої Жовтневої соціалістичної революції
Партизанський камінь та ін.
Сквер ім. Попудренка:
могила Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка
братня могила воїнів Великої Вітчизняної війни (1944 р.)
Курган Чорна могила
Архітектурний комплекс Єлецького монастиря
Екскурсійний комплекс на Болдиній горі:
кургани (IX ст.)
печери (XI ст.)
Іллінська церква (XII ст.)
Троїцький собор (XVII ст.)
могила М. М. Коцюбинського
могила Л. І. Глібова
могила Невідомого солдата
Літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського
„Засолзавод"
Чернігівська музична фабрика

Троїцько-Іллінський архітектурний комплекс.

видання церковних книг і відзначалася високою, як на той час, видавничою культурою. Тут друкувалися книги з численними ілюстраціями на гарному папері і в багатих золочених оправах. У Чернігівському історичному музеї зберігаються окремі примірники книг, виданих Іллінською друкарнею.

У 1706 р. Чернігів відвідав Петро І. Уже тоді він звернув увагу на високу майстерність місцевих друкарів. У 1720 р. цар викликав з Чернігова найкращих майстрів книгодрукування для роботи в державній друкарні, що створювалась тоді при Олександро-Невській лаврі в Петербурзі.

Пам'ятник на могилі Л. І. Глібова, біля підніжжя Троїцького собору. Відомий український поет — байкар і лірик Леонід Іванович Глібов прожив у Чернігові понад половину свого життя. Тут він написав більшість своїх творів. Л. І. Глібов народився на Полтавщині у 1827 р. Закінчив Ніжинський ліцей у 1855 р., приїхав до Чернігова 1858 року. Працюючи тут учителем гімназії, він одночасно з 1861 по 1863 рр. редагував щотижневу газету «Черниговский листок». Прогресивний характер газети не сподобався властям, і її було закрито, а редактора звільнено з роботи в гімназії і вислано з міста.

Через два роки Л. Глібову було дозволено повернутися в Чернігів. Тут до останніх днів життя він працював завідуючим земською друкарнею, не покидаючи літературної діяльності. Хто не знає чарівну пісню «Стоїть гора високая», яка давно вже стала народною? Її написав Л. Глібов у Лизогубівському парку в Седневі, де й досі стоїть альтанка, в якій поет любив працювати і відпочивати.

Помер Л. Глібов 10 листопада 1893 р. Пам'ятник на його могилі встановлено за часів Радянської влади, у 1939 р.

Пам'ятник на могилі класика української літератури М. М. Коцюбинського. Поряд з Іллінською церквою над урвищем одиноко стоїть віковий дуб. Біля нього любили відпочивати Михайло Михайлович Коцюбинський і його дружина Віра Устимівна. На цьому майданчику друзі і родичі письменника похо-

вали його в 1913 р. Через 8 років поряд з могилою письменника було поховано його дружину. Довгий час на могилі Коцюбинського стояв дерев'яний пам'ятник. 1930 року його було замінено обеліском, а 1955 року встановлено гранітний пам'ятник. Одним з його авторів є онук письменника скульптор Ф. Коцюбинський.

Пам'ятник Невідомому солдатові. У 1941 р. жителька села Котів поховала червоноармійця, який поліг у боях за Чернігів. Особу радянського воїна встановити не вдалося. У 1967 році його прах перенесено на Болдину гору. На могилі встановлено пам'ятник Невідомому солдатові і запалено Вічний вогонь.

2. *Літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського.* Музей міститься в одноповерховому дерев'яному будинку. У цьому будинку, купленому 1898 року, М. М. Коцюбинський прожив до останніх днів життя. Тут він написав свої найкращі твори: «Фата моргана», «Тіні забутих предків», «Дорогою ціною», «В дорозі», «Цвіт яблуні» та багато інших.

В домі Коцюбинських часто відбувалися нелегальні збори і сходки. На літературні вечори збиралися революційно настроєні представники інтелігенції. У цьому будинку почав свою революційну діяльність син письменника Юрій Михайлович Коцюбинський — учасник штурму Зимового палацу, член ЦК КП(б) України, головнокомандуючий Збройними Силами і заступник Голови Ради Народних Комісарів Української РСР.

У 1919 р. Віра Устимівна Коцюбинська передала літературну спадщину і значну частину особистого майна свого чоловіка Чернігівському краєзнавчому музею. На основі цих документів і матеріалів у листопаді 1935 р. було відкрито літературно-меморіальний музей.

У 1958 році на подвір'ї садиби збудовано новий флігель, де розміщено літературну експозицію. Шанувальни-

ки видатного письменника можуть побачити в залах численні видання його творів іноземними мовами, десятки видань мовами народів СРСР. Тут зібрано книги Коцюбинського, видані в Англії, в Болгарії, Німецькій Демократичній Республіці, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Швеції та інших зарубіжних країнах.

3. *Архітектурно-археологічний комплекс на Єлецькій горі.* До його складу входять споруди колишнього Єлецького монастиря: Успенський собор, дзвіниця, дерев'яний будинок настоятеля монастиря Феодосія, монастирські келії і мурована монастирська стіна.

Головним архітектурним пам'ятником Єлецького монастиря є Успенський собор. Збудований у середині XII ст., він довгий час був своєрідним еталоном при спорудженні церков на Русі. В соборі збереглися залишки тогочасного церковного розпису. З південного боку у XVIII ст. прибудовано усипальню учасника Азовського походу чернігівського полковника Якова Лизогуба.

За роки свого 900-літнього існування Успенський собор неодноразово реконструювався. Під час Великої Вітчизняної війни тут містився німецький склад боєприпасів, і в 1943 р. фашисти, відступаючи, висадили його в повітря. Після війни собор відбудовано в тому вигляді, який він мав у XVII ст. Вірогідних даних про його початковий вигляд не збереглося: всі архівні документи Єлецького монастиря згоріли під час пожежі 1869 року.

Дзвіниця Єлецького монастиря. Збудована у другій половині XVII ст. Її висота 36 метрів.

Цікаво також оглянути житло колишнього настоятеля монастиря Феодосія Углицького. Це дерев'яний будинок, споруджений в 1688 р.

4. *Чорна могила.* На розі Пролетарської вулиці і вулиці Воровського. Найбільший курганний могильник у Чернігові. При розкопках у 1873—1874 рр. тут виявлено

багато предметів матеріальної культури прадавніх жителів. Дехто з сучасних фахівців висловлює припущення, що в могилі поховано першого чернігівського князя Чорного, на ім'я якого, мовляв, названо місто.

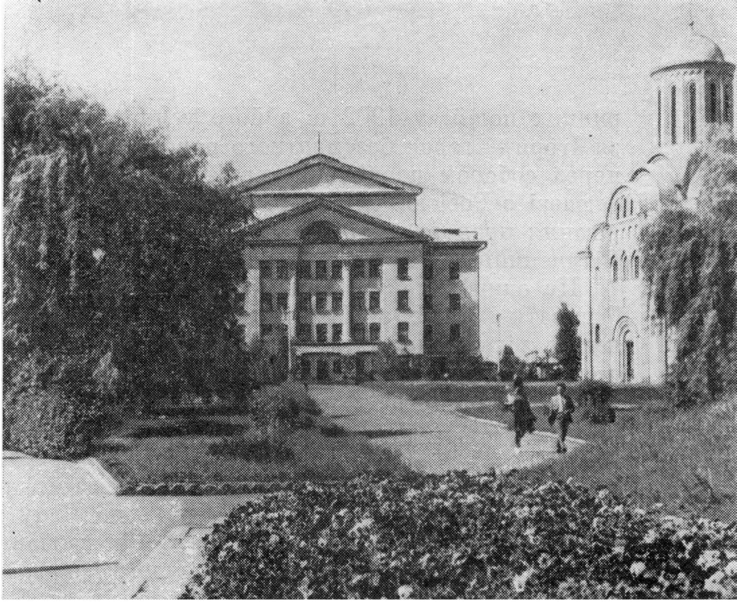
5. *Сад ім. Попудренка.* Визначні історичні пам'ятки є у саду, що його названо на ім'я уславленого керівника партизанського руху під час Великої Вітчизняної війни. Секретаря Чернігівського обкому КП України Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка тут і поховано.

У братній могилі сплять вічним сном герої-воїни Радянської Армії, які полягли в боях за Чернігів у 1943 р.

У сквері можна також побачити макет могили князівни Чарни, 16-річної дочки чернігівського князя, яка, за переказами, покінчила життя самогубством, щоб не стати дружиною половецького князя. Згідно з одною версією назва міста походить від імені Чарни.

6. *Міська площа.* Тут стоїть будинок обласного музично-драматичного театру. Поблизу нього — унікальний пам'ятник архітектури кінця XII ст.— П'ятницька церква. Вона зазнала численних руйнувань. Відбудована у початковому вигляді після Великої Вітчизняної війни.

7. *Історико-архітектурний комплекс на Чернігівському міському Валу* (Дитинець). До його складу входять: пам'ятник Т. Г. Шевченкові; пам'ятник О. С. Пушкіну; пам'ятник на братніх могилах героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн; пам'ятники архітектури XI і XII ст.— Спаський та Борисоглібський собори; пам'ятники архітектури XVII і XVIII ст.— дзвіниця старовинного Борисоглібського собору, будинок колегіуму, Катерининська церква, будинки Якова Лизогуба, чернігівського архієрея і генерал-губернатора; фортечні гармати на Валу; пам'ятники революції, громадянської та Великої

Обласний музично-драматичний театр. Праворуч—пам'ятник архітектури — П'ятницька церква (XII ст.).

Вітчизняної воєн: будинок кооперативного технікуму, спортивний зал і Партизанський камінь.

Огляд комплексу починається з пам'ятника на братніх могилах полеглих героїв. Тут поховано солдатів двох поколінь, що віддали своє життя у боротьбі за Радянську владу, за свободу і незалежність Батьківщини. На мармурових плитах викарбувано їхні імена.

Спаський собор на Валу — найстаріша споруда у Чернігові. Його вік перевищує 930 років. Точну дату початку і кінця будівництва не встановлено, однак відомо, що у 1036 р. його стіни було зведено на висоту вершника, який стоїть на коні. З Спаським собором пов'язано багато істо-

ричних подій: у 1202 р. в його усипальні поховано князя Ігоря — героя безсмертного народного епосу; у 1654 р. перед собором чернігівці прийняли присягу на вірність союзові з Росією; у 1812 р. собору було передано на зберігання прапори чернігівських полків, що відзначилися у Вітчизняній війні проти Наполеона.

Це один з найдавніших храмів на Русі. Його почали будувати раніше за Софію Київську. Визначною пам'яткою є різьблений дерев'яний іконостас, виготовлений за проектом калузького архітектора А. Яснишина. Різьбярські і столярні роботи виконували ніжинські майстри Савва Волощенко і Степан Білопольський, іконопис і позолоту — борзнянський священик Тимофій Мизко.

Дорогоцінним пам'ятником стародавньої архітектури є і Борисоглібський собор, що стоїть на Валу майже вісім з половиною сторіч (з 1123 р.). Він зазнав неодноразових руйнувань, відбудов і перебудов. Цікава передісторія собору. Після смерті київського князя Володимира Святославовича (1015 р.) почалася міжусобна війна його наступників за владу. При цьому ростовський князь Борис і муромський князь Гліб були вбиті за наказом їхнього старшого брата Святополка. Православна церква канонізувала Бориса і Гліба, оголосивши їх святими. Саме на їхню честь згодом було споруджено собор.

У 1239 р. його було частково зруйновано. Серйозних пошкоджень він зазнав під час великої пожежі Чернігова у 1611 р. В період польського панування собор перебудували під костьол, а після визвольної війни 1648—1654 рр. його добудовували. У 1941 р. він був підданий бомбардуванню з боку німецько-фашистських варварів. У сучасному вигляді відбудований по війні.

Всередині собору екскурсанти ознайомляться з видатним зразком ювелірного мистецтва кінця XVII ст.— так званими царськими воротами іконостаса. Цікава також

їхня історія. Під час будівництва дзвіниці і колегіуму в землі було знайдено великий срібний ідол. За наказом гетьмана Мазепи його розплавили, а із зливка срібла виготовили в Данцігу «царські ворота» для іконостаса Борисоглібського собору.

Дзвіниця і прилеглий до неї будинок колегіуму споруджені у 1702 р. Вони відзначаються майстерно виконаним орнаментом на зовнішніх стінах.

Будинок полкової канцелярії, він же будинок чернігівського полковника Якова Лизогуба, є найстарішим на Валу пам'ятником цивільної архітектури. Збудований у 1680—1690 рр. Вражає товщина стін і вигадливе оздоблення зовнішніх архітектурних деталей.

Цікавими архітектурними пам'ятниками є будинки чернігівського архієрея (кінець XVIII ст.), де нині міститься обласний архів, і генерал-губернатора (1804 р.), де зараз працює філія загальнотехнічного факультету Київського політехнічного інституту.

Революційними пам'ятками на Валу є два будинки — кооперативного технікуму і спортивного залу. У першому восени 1917 р. містився штаб червоногвардійців Чернігова. У нинішньому спортивному залі 1918 року відбувся перший губернський з'їзд Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Красивий вигляд мають фортечні гармати, встановлені над обрізом Валу. Вік деяких з них — близько 430 років. Їх було встановлено тут у 1531—1534 рр. На озброєнні фортеці тоді перебувало 27 гармат. У 1604 р. 12 гармат вивезли війська Лжедмитрія І. У 1677—1680 рр. старовинну Чернігівську фортецю укріпили ще більше і з'єднали її підземним переходом з річкою Стрижень. У 1706 р. Чернігів відвідав Петро І. Він подарував місту кілька більш потужних гармат. Фортеця, що існувала понад три сторіччя, була ліквідована у 1799 р. Її

Фортечні гармати біля Катерининської церкви.

вали розкопано, а чавунні гармати близько сторіччя провалялися без будь-якого застосування, і лише в 1899 р. їх встановлено на Валу як воєнно-історичний пам'ятник.

У наші дні, 1965 року, поряд з гарматами встановлено ще один історичний пам'ятник — Партизанський камінь. На цьому місці перед Великою Вітчизняною війною стояв адміністративний будинок. Звідси восени 1941 р. велика група комуністів Чернігівщини (186 чоловік) пішла у північні ліси і там поклала початок масовому партизанському рухові у тилу німецько-фашистських військ.

На найвищому місці Валу стоїть пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Великий Кобзар у простій солдатській шинелі, накинутій на плечі, задумливо вдивляється у неозору задеснянську далину.

Екскурсію по міському Валу закінчують біля пам'ят-

ника О. С. Пушкіну. Його споруджено на кошти жителів міста в 1899 р., до сторіччя з дня народження великого поета. Погруддя встановлено на ступінчастому п'єдесталі, виготовленому з сірих гранітних плит. Навколо пам'ятника вирощено красивий сад, названий на ім'я поета.

З міського Валу екскурсанти переходять до огляду пам'ятних і визначних місць на Бобровиці.

В нинішньому гарнізонному Будинку офіцерів у січні 1919 р. містився штаб легендарного героя громадянської війни Миколи Олександровича Щорса.

На вулиці Шевченка розташований стадіон ім. Гагаріна, збудований у 1960 році. Його трибуни можуть вміститити 12 тис. чоловік.

Слід оглянути також Чернігівський історичний музей — один з найстаріших на Україні. Він заснований у другій половині XIX ст. В. В. Тарновським як «Музей української старовини». У ньому зібрано численні експонати, що висвітлюють історію краю з найдавніших часів і аж до наших днів.

Кінцевий пункт екскурсії по місту — скульптура радянського воїна, встановлена над Десною. Тут у вересні 1943 р. радянські війська форсували річку і почали бої за визволення Чернігова від німецько-фашистських окупантів.

Екскурсійний маршрут по місту можна пройти і в зворотному напрямку — від Бобровиці до Болдиної гори. В обох випадках рекомендуємо звернути увагу на нові райони міста і окремі будинки сучасної архітектури.

Чернігів має більш як тисячолітню історію. Але ніколи міське будівництво не велося у таких великих масштабах, як тепер. Стародавнє місто прикрашається і молодіє. При цьому пам'ятники історії, культури і революції гармонійно вписуються в його оновлене обличчя.

ШЛЯХАМИ БОЙОВОЇ СЛАВИ

Ми вже говорили про те, що протягом багатьох сторіч Чернігів і його околиці були свідками найжорстокіших битв. Половці і монголи, литовські й німецькі, польські й шведські окупанти в різні часи приходили сюди, щоб повоювати волелюбні українські землі. Але загарбники завжди кінець кінцем падали тут під ударами бойових сокир і козацьких шабель, під вогнем кремнійових пищалей і нарізних карабінів, кулеметів і скорострільних гармат.

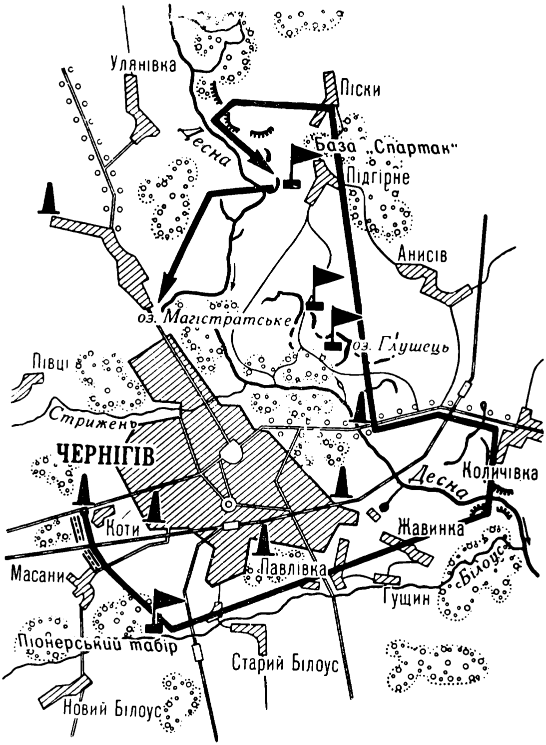
Маршрут № 6 веде нас по місцях боїв Великої Вітчизняної війни і водночас дає можливість ознайомитися з чарівною природою навколишньої місцевості. Довжина маршруту становить 26 *км*. Він розрахований на екскурсії і походи вихідного дня.

Починається огляд з братніх могил бійців громадянської і Великої Вітчизняної воєн у парку на міському Валу. Від пам'ятника полеглим героям екскурсанти прямують повз архітектурний ансамбль старовинних церков і виходять на вулицю імені Героя Радянського Союзу О. І. Сережникова. Це одна з наймолодших і найкрасивіших магістралей Чернігова. Вона виникла на місці, де колись були самі лише руїни і порослі бур'яном пустирі. Нові, сучасні будинки добре гармоніюють з відбудованими пам'ятниками старовини — П'ятницькою церквою у Театральному саду і дзвіницею Борисоглібського собору на Валу.

Майор Олександр Іванович Сережников загинув смертю героя восени 1943 р. і похований у саду ім. Попудренка. Разом з ним поховано його бойових товаришів. На їхній могилі встановлено обеліск.

З саду ім. Попудренка екскурсанти спускаються до готелю «Україна», звідки на тролейбусі їдуть до кінцевої зупинки Коти.

Від Котів пролягло асфальтоване полотно магістрального шосе на Гомель. Обабіч нього стоять старі тополі і осокори. Ці дерева є свідками багатьох історичних подій.

Квітучим соціалістичним містом став за роки Радянської влади старовинний Чернігів.

У 1772 р. тут проходив нікому тоді не відомий козак Омелян Пугачов. Через рік його ім'я стрясало Росію. 1812 року цим шляхом йшли на війну з Наполеоном чернігівські козачі полки. У буремні роки громадянської війни тут майоріли бойові прапори Богунського і Таращанського полків.

Поблизу тролейбусної зупинки Коти від шосе до Стрижня тягнеться великий яр. На його північному схилі розкинувся красивий березовий гай, а поряд з ним стоїть сірий обеліск над братськими могилами, де поховано жителів Чернігова, по-звірячому замучених фашистськими окупантами.

Страшну трагедію пережили чернігівці вночі 25 вересня 1942 р., коли на околицях міста і в катівнях гестапо було розстріляно, задушено і живцем закопано 2500 чоловік. У протитанкових ровах Криволівщини німці протягом двох років розстріляли 20 тисяч чоловік, головним

чином дітей, жінок, старих. Скорботні обеліски над могилами жертв фашистських недолюдків стоять на Подусівці, Криволівщині, Малійовому рові, на вибалках Чорторийського яру.

Оглянувши обеліск, екскурсанти повертаються на шосе і пішки чи автобусом дістаються до цегельні. Далі, прямуючи польовою стежкою, що в'ється вздовж колишнього протитанкового рову, виходять до залізниці і перетинають її полотно. Перед війною звідси відходила залізнична вітка, що вела повз село Масани на південний захід. Фашистські окупанти розібрали її, а рейки відправили в Німеччину. Профіль вітки подекуди ще зберігся. Йдучи по ньому, екскурсанти минають Масани і виходять на східну околицю Забарівки. Далі їх шлях пролягає по красивій лісовій дорозі до мальовничих берегів річки Білоуса. Над крутосхилим берегом, під дубами і соснами, в'ється лісова стежка. Незабаром вона виводить мандрівників до піонерського табору «Зміна». Взимку тут можна одержати напрокат лижі і необхідне туристське спорядження. Влітку туристські групи, що виходять з Чернігова пополудні, роблять в районі табору зупинку для ночівлі.

Від табору маршрут проходить повз міст через Білоус і далі польовою дорогою до урочища Подусівки, відомого своєю дивовижною красою. Уздовж схилів гори тут ростуть вікові дуби-велетні і високі червоностовбурні сосни. Яри і вибалки вкриті заростями ліщини, акації, чепурними гайочками білокорих берізок. У верхній частині урочища розмістився будинок відпочинку. Влітку тут завжди людно. Тому рекомендуємо туристам пройти нижньою луговою дорогою і, не доходячи до села Павлівки, піднятися вгору.

Звідси відкривається красива панорама індустріального Чернігова. Добре видно корпуси комбінатів синтетич-

ного волокна і камвольно-суконного, ТЕЦ, мости через Десну і високовольтні лінії електропередач.

Усе це збудовано протягом останніх десятиріч. До війни тут були поля і городи. Звідси починався наступ наших військ на привокзальну частину міста у вересні 1943 р.

У районі Павлівки на лівому березі Білоуса розташовані фільтраційні поля Чернігівської фабрики первинної обробки вовни. Їх треба обійти з східного боку, вийти на південну околицю села Жавинки і далі до Десни.

Під Количівкою є чудові піщані пляжі, де можна і викупатися і добре спочити. Через це село туристи виходять на Київське шосе і йдуть по ньому в бік Чернігова до мосту. Тут вони проходять по місцях, де під час громадянської війни звитяжно билися щорсівські полки, а в роки Великої Вітчизняної війни частини Радянської Армії громили фашистів.

При одноденному поході вихідного дня екскурсанти від мосту повертаються до Чернігова на автобусах. Туристські групи, що ночували на річці Білоусі, продовжують похід.

Шлях від Київського мосту до села Підгірного проходить по прямій. На цій ділянці маршруту є чимало мілких лучних стариків, де можна потренуватися у форсуванні малих водних перешкод.

У колгоспі «Новий шлях» туристи знайомляться з експонатами сільського музею і господарством артілі. З села Пісок вони йдуть гарною лучною дорогою до річкового причалу Віблі. У цьому районі 18 вересня 1943 р. Десну форсувала ще одна група радянських військ, що також брала участь у визволенні Чернігова. Між причалом і озером Полковницею, поблизу річки, збереглося чимало зарослих окопів та воронок од великих авіаційних бомб.

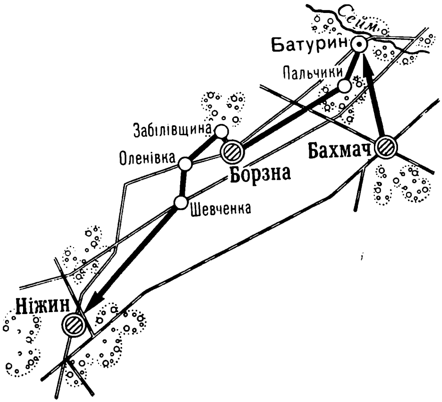
Озеро Полковниця за формою нагадує підкову, всередині якої росте дубовий ліс. Поблизу нього розташована рибальсько-туристська база обласної ради з туризму ДСТ «Спартак» (зручне місце для відпочинку і ночівлі). Тут подорожні переправляються на правий берег Десни, звідки починається останній етап маршруту. Йдучи вздовж берега річки, туристи дістаються до Бобровицького старика, форсують його вбрід і по лучній дорозі виходять в район кінцевої зупинки тролейбуса на Бобровиці.

Маршрут № 7

ПО ШЕВЧЕНКІВСЬКИХ І ГОГОЛІВСЬКИХ МІСЦЯХ

Великий співець України Тарас Григорович Шевченко ніжно любив Чернігівщину і багато разів бував на її гостинній землі. У різний час він відвідав Батурин, Борзну, Григорівку, Дігтярі, Забілівщину, Іржавицю, Качанівку, Линовицю, Монастирищі, Ніжин, Оленівку, Пальчики, Прилуки, Седнів, Сокиринці, Чернігів. Сюжети багатьох творів навіяні геніальному поетові враженнями від подорожей по Чернігівщині. В Дігтярях у Т. Г. Шевченка зародився сюжет повісті «Музикант», у Седневі він написав поему «Осика», в Батурині малював палац гетьмана Розумовського.

Пам'ять про Великого Кобзаря свято шанують трудящі області. У Борзні, Качанівці, Сокиринцях, Седневі та багатьох інших місцях збереглися будинки, де він спинявся. У Григорівці як дорогоцінну реліквію доглядають старий дуб, у затінку якого любив відпочивати Тарас Григорович. У Качанівці на місці, де колись стояв такий самий дуб, насипали горбок і посадили молодий дубок, вирощений з жолудя старого. В Линовиці зберігається камінь, на якому часом сидів поет. Під старою липою

у Седневі він написав багато з своїх безсмертних рядків. У багатьох містах і селах області споруджено пам'ятники Шевченкові, обладнано шевченківські музейні кімнати.

Вихідним пунктом маршруту є районний центр і великий залізничний вузол Бахмач. Це місто районного підпорядкування зв'язане з Черніговом, Ніжином і Прилуками залізничним та автобусним сполученням. Між Бахмачем і Черніговом курсують також літаки місцевої авіаційної лінії. Відстань до Чернігова по шосе — 145, по залізниці — 153 *км*. Через станцію Бахмач проходять прямі поїзди далекого слідування на Москву, Київ, Мінськ, Харків, Дніпропетровськ.

Старовинне українське село Бахмач згадується в літописних документах під 1147 роком. Але місто, що виросло тут, значно молодше. Воно виникло у 70-х роках XIX ст. у зв'язку з будівництвом залізниці. Бахмач незабаром став одним з найбільших залізничних вузлів на Україні. 1966 року його населення становило 15 тисяч чоловік. У місті працює комбінат молочних консервів, птахокомбінат, овочесушильний завод.

Через своє важливе стратегічне положення Бахмач у період громадянської та Великої Вітчизняної воєн був об'єктом жорстоких боїв.

Маршрут проходять у такій послідовності:

1. *Батурин* — селище міського типу з населенням близько 5 тисяч чоловік; колгосп ім. XXI з'їзду КПРС, спеціалізується на виробництві зернових і технічних культур (коноплі та цукрових буряків), м'яса, молока. У селищі працюють молочний та конопляний заводи.

В історичних документах Батурин уперше згадується під 1625 роком як укріплений пункт. На початку визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. його захопили повсталі селяни і козаки.

З 1669 по 1708 рр. Батурин був резиденцією гетьманів Лівобережної України. У 1708 р. зрадник українського народу гетьман Мазепа зосередив тут великі запаси воєнного спорядження і продовольства, намагаючись здати фортецю військам шведського короля Карла XII. Однак жителі Батурина, вірні союзові з Росією, зірвали ці злочинницькі плани, не допустивши здачі фортеці. 2 листопада 1708 р. її зайняли російські війська під командуванням О. Д. Меншикова.

У XIX ст. через Батурин проходив старий поштовий шлях з Москви на Київ. Ним неодноразово проїжджав Т. Г. Шевченко. У травні 1843 р. він зупинявся в Батурині, знайомився з його визначними місцями.

До наших днів у селищі збереглося багато пам'яток історії і архітектури XVII—XVIII ст. Головні з них: земляний вал і руїни фортеці, заповідний парк і будинок генерального судді В. Л. Кочубея, відбудований палац гетьмана К. Г. Розумовського, споруджений за проектом архітекторів А. Рінальді та Ч. Камерона, а також Воскресенська церква (1803 р.).

2. *Пальчики*. У першій половині XIX ст. в цьому селі жив і працював відставний офіцер Петро Іванович Прокопович (1775—1850), відомий як засновник науки про бджільництво. У 1814 р. він створив перший у світі

напіврозбірний рамочний вулик, а у 1826 р. організував першу в Росії і єдину в Європі школу бджільництва. Вона проіснувала до 1879 р. і підготувала 640 висококваліфікованих майстрів-бджолярів. Найбільша у світі пасіка Прокоповича мала 12 тисяч вуликів.

Т. Г. Шевченко знався з Прокоповичем і кілька разів відвідував унікальну пасіку.

П. І. Прокопович похований поблизу села Пальчиків. На його могилі встановлено пам'ятник — скромний обеліск на гранітному ступінчастому п'єдесталі.

3. *Борзна.* Понад половину шляху на маршруті № 7 туристи проходять по території Борзнянського району — на лівобережжі Десни і Сейму, між Кладьківкою і Батурином. Площа району — 1600 *кв. км.* В його межах розташовано 63 села, 1 селище міського типу, 33 колгоспи і 2 радгоспи. Сільське господарство спеціалізується на виробництві зернових культур, картоплі, цукрових буряків, коноплі, а також молока і м'яса.

Адміністративний центр району — селище міського типу Борзна — зв'язаний з Черніговом автобусним і авіаційним сполученням. Відстань до обласного центру по шосе — 104, по залізниці — 189 *км.* Найближча залізнична станція — Доч, відстань до неї — 14 *км.* У селищі є цегельня, молочний завод, промкомбінат. Діти і молодь дістають освіту в чотирьох початкових, двох середніх школах і технікумі плодоовочівництва. Тут функціонують Будинок культури, дві бібліотеки, кінотеатр. Населення — близько 11 тисяч чоловік.

Т. Г. Шевченко відвідав Борзну двічі — у 1845 і 1847 рр. Тут він зупинявся в свого знайомого В. Білозерського. Звідси виїжджав у сусідні села Миколаївку, Матронівку, Оленівку і на хутір Сороки. Будинок, де зупинявся поет, зберігся до наших днів. На ньому встановлено меморіальну дошку.

Борзна — батьківщина Семена Палія, керівника визвольної боротьби українського народу проти польських панів на Правобережній Україні в 1688—1704 рр., визначного козацького воєначальника, учасника розгрому шведів під Полтавою у 1709 р.

В Борзні народилася і провела дитячі роки Христина Данилівна Алчевська (1841—1920) — відома громадська діячка, педагог, один з авторів тритомної праці «Що читати народові».

Наприкінці XIX ст. у Борзні активно працювала соціал-демократична організація. Тут було розмножено і розповсюджено книгу В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»

4. *Забілівщина.* Це село розташоване за 3 *км* од Борзни. Воно виникло наприкінці XIX ст. у результаті злиття кількох хуторів. Один з них належав відомому українському поетові-ліrикові, авторові книги «Співи крізь сльози» В. М. Забілі (1808—1869). На хуторі Забіли у 1843, 1845 і 1847 рр. зупинявся Т. Г. Шевченко. Тут зберігся невеликий ставок, на березі якого Тарас Григорович часто читав свої вірші гостинному господареві.

5. *Оленівка* теж пов'язана з іменем Великого Кобзаря. 1847 року він був гостем на весіллі українських письменників Панька Куліша і Ганни Барвінок (О. Білозерської), яке відбулося поблизу цього села, на хуторі Матронівці.

І ще раз шлях Т. Г. Шевченка проліг через ці місця. То було в скорботні травневі дні 1861 року, коли вся Україна виходила назустріч траурній процесії, що прямувала з Петербурга у Канів, несучи труну з тілом геніального поета-революціонера. Цей шлях по Чернігівщині проходив через Батурин, Борзну, Оленівку, Комарівку, Ніжин, Носівку, Козелець і далі на Київ.

6. *Ніжин.* Місто обласного підпорядкування з населенням близько 50 тис. чоловік. Районний центр, зв'язаний з Черніговом залізничним і автомобільним сполученням. Відстань до обласного центру по шосе — 87, по залізниці — 83 *км.* Територія Ніжинського району — 1700 *кв. км.* В його межах розташовано 76 сільських поселень, 1 селище міського типу, 31 колгосп, 3 радгоспи.

Сільське господарство району спеціалізується на виробництві молока і м'яса, зернових культур, цукрових буряків, картоплі і знаменитих ніжинських огірків.

Ніжин — одне з найстаріших міст на Чернігівщині. Під назвою Уненеж воно вперше згадується в літописних документах за 1147 р. У 1240 р. місто було зруйноване татаро-монголами.

У XVII ст. Ніжин став одним з центрів визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти. Ще 1630 року тут спалахнуло повстання проти загарбників на чолі з Т. Трясилом.

Ніжинці одними з перших схвалили рішення Переяславської Ради про возз'єднання України з Росією. У червні 1663 р. в цьому місті відбулася відома Чорна Рада, на якій уперше до обрання гетьмана Лівобережної України допущено рядове козацтво («чернь»).

У другій половині XVII і у XVIII ст. Ніжин був одним з головних торговельних центрів України, що мав широкі зарубіжні зв'язки.

В місті збереглися цінні пам'ятники архітектури XVII—XVIII ст. Головні з них: Миколаївський собор (1668 р.), Богоявленська церква (1707—1733 рр.), Миколаївська церква (1743 р.), храм Івана Богослова (1751 р.), Покровська церква (1657 р.), будови Благовіщенського і Введенського монастирів. Неабиякий інтерес як пам'ятник цивільної архітектури становить будинок

педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, споруджений у 1807—1820 рр. за проектом академіка архітектури А. І. Руска.

У цьому будинку з 1820 р. містилася гімназія вищих наук, де з 1821 по 1828 рр. вчився Микола Васильович Гоголь. Тут почалася й літературна діяльність майбутнього великого письменника. Нині в педагогічному інституті є музейна кімната М. В. Гоголя.

В Ніжинській гімназії свого часу дістали освіту видатні українські поети Л. І. Глібов, М. В. Гербель, Є. І. Гребінка, білоруський поет С. К. Богушевич та ін.

У 40-х роках XIX ст. вчителем малювання в гімназії працював художник І. М. Сошенко, який відіграв велику роль у житті Т. Г. Шевченка. Саме він, зустрівши юного кріпака в Петербурзі, познайомив його з К. Брюлловим, В. Жуковським, Є. Гребінкою і разом з ними взяв найактивнішу участь у викупі Т. Г. Шевченка з неволі. Великий поет України на все життя пройнявся почуттям подяки і дружби до І. М. Сошенка. У лютому 1846 р. Шевченко зупинявся в Ніжині, відвідав ліцей і гостював у художника.

Збереглися в місті будинки, де жили геніальна українська акторка М. К. Заньковецька (1860—1934 рр.), колишній президент АН УРСР О. О. Богомолець (1881—1946 рр.), герой громадянської війни і організатор партизанської боротьби проти військ кайзерівської Німеччини у 1918 р. М. Г. Кропив'янський (1883—1948 рр.).

У братній могилі на території міського саду поховано героїв революційних боїв за владу Рад.

Під час Великої Вітчизняної війни у Ніжинському і Носівському районах провадив активні бойові операції великий партизанський загін «За Батьківщину». Далеко за межами області відома діяльність Ніжинської підпільної комсомольської організації, яка стала на боротьбу

проти фашистських окупантів з перших днів їхнього приходу в місто. Юних патріотів очолив двадцятидвохрічний комсомолець Яків Батюк. Адвокат за фахом, він був сліпий від народження. Під час окупації Батюк пішов працювати в артіль, що виробляла мотузки, і там створив комсомольську групу. Виготовляючи збрую для коней фашистської армії, юні патріоти просочували свої вироби кислотою, і вони одразу ж ставали непридатними до застосування. У травні 1942 р. ця підпільна організація складалася з 15 членів. Комсомольці вели агітаційну роботу серед населення, розповсюджували листівки, що закликали до боротьби проти фашистських поневолювачів.

Восени 1942 р. група зв'язалася з партизанським загоном «За Батьківщину», яким командував секретар Носівського райкому партії М. І. Стратилат. Штаб загону схвалив дії комсомольської організації і поставив перед нею нові завдання: посилити агітаційну роботу, передавати партизанам розвідувальні дані, допомагати їм у здобутті зброї, боєприпасів, медикаментів.

Діяльність організації значно активізувалася. Незабаром її лави зросли до 50 чоловік. Підпільний штаб розмістився в квартирі Батюка на вул. Рози Люксембург, 14.

Виконуючи бойові завдання партизанського загону, комсомольці-підпільники передавали народним месникам точні дані про дислокацію, силу і озброєння німців. З допомогою лікаря-патріота Афоніна вони діставали медикаменти і переправляли їх партизанам, доглядали і рятували поранених радянських воїнів. Але сталося так, що в лави патріотів пробрався зрадник.

Частина підпільників устигла піти до партизанів, однак 26 чоловік було заарештовано фашистами. В ніч з 6 на 7 вересня 1943 р., після п'ятдесяти днів безперервних катувань, фашисти розстріляли комсомольців. А 15 вересня у Ніжин вступили війська Радянської Армії.

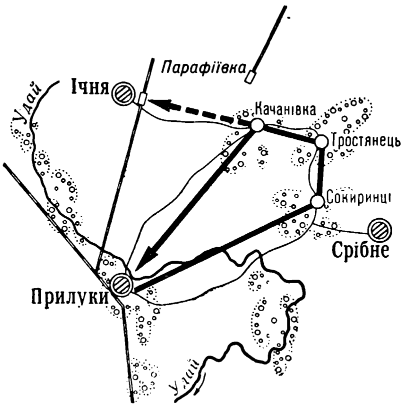
Трудящі старовинного українського міста свято шанують світлу пам'ять юних героїв, похованих у братній могилі на міському кладовищі. Керівникові підпільної комсомольської організації Якову Батюку посмертно надано звання Героя Радянського Союзу.

Маршрут № 8

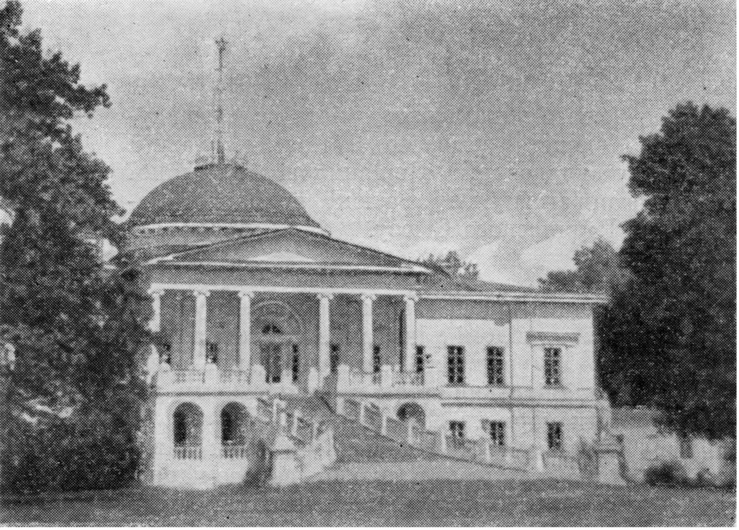
У СОКИРИНЦІ, ТРОСТЯНЕЦЬ, КАЧАНІВКУ

Далеко за межами республіки відомі такі заповідні місця природи, як Тростянецький дендрологічний парк, Качанівський парк в Ічнянському районі та Сокиринецький парк на Срібнянщині.

1. *Сокиринці.* Тут міститься старовинний парк ландшафтного типу, один з найкращих зразків садово-паркового мистецтва XVIII—XIX століть. Заснував його прилуцький полковник Г. Г. Галаган, учасник Полтавської битви. Площа парку становить близько 60 гектарів. Колись тут стояв гай з вікових дубів, лип, кленів, берестів, грабів. При плануванні парку було збережено сонячні галявини з групами дерев і квітучих чагарників, щоб підкреслити красу і чудові природні особливості місцевості.

Альтанки, готичні містки, ротонда, мармурові скульптури і вази становили невід'ємні елементи паркового комплексу.

Палац у Сокиринецькому парку.

Цікавим пам'ятником архітектури є Сокиринецький палац, який міститься в центрі парку. Його будівництво закінчено в 1829 році, одночасно з завершенням будівництва мурованого входу до парку та ротонди на високому штучному пагорбі над ставом. Автором проекту і безпосереднім керівником усіх робіт був відомий архітектор П. А. Дубровський.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції ці землі належали поміщикам Галаганам. Нині Сокиринецький парк з палацом перебуває у віданні місцевого сільськогосподарського технікуму.

В Сокиринцях довгий час жив і тут помер видатний український кобзар Остап Вересай (1803—1890 рр.). Його поховано на місцевому кладовищі.

У травні 1845 року до Сокиринців приїздив Т. Г. Шевченко. Тут він познайомився з Вересаєм, слухав його

пісні і, за народними переказами, подарував йому примірник свого «Кобзаря» з написом: «Братові Остапу від Тараса Григоровича Шевченка».

Часто в Сокиринцях бував художник і гравер Л. М. Жемчужников (1828—1912 рр.), відомий своїми творами, присвяченими Україні. Багато часу він проводив у товаристві Остапа Вересая. З уст народного співця художник записував пісні і розповіді, які згодом опублікував у «Записках о южной Руси».

Неодноразово Сокиринці відвідував видатний український композитор і етнограф, основоположник української музичної школи Микола Віталійович Лисенко, який також записував пісні і думи Остапа Вересая.

2. *Тростянець*. Місцевий дендрологічний парк відомий багатством і різноманітністю флори, майстерно обробленим рельєфом. Він виник на місці звичайної степової рівнини, порізаної балками і ярами, що з'єднувалися з великим і широким яром, на дні якого протікав заболочений струмок Тростянець. На початку XIX ст. тут стояв невеликий хутір, що мав ту саму назву. Український магнат І. М. Скоропадський у 1833 році переніс на хутір свою садибу. Після цього почалося спорудження парку.

Найінтенсивніші роботи велись у 60—80-х роках минулого століття. В цей час було висаджено основну частину дерев та чагарників і створено штучний гірський ландшафт під назвою «Швейцарія». З північного заходу на південний схід парк перетинає Великий ставок. До нього примикають ставки Лебединий і Куциха.

У Тростянецькому парку ростуть 416 порід дерев. Зібрана в ньому дендрологічна колекція — одна з найбагатших на Україні. Парк є державним заповідником природи і підпорядкований Академії наук УРСР.

3. *Качанівка*. На північний захід від Тростянця, поблизу сіл Парафіївки, Власівки та Петрушівки, стоїть

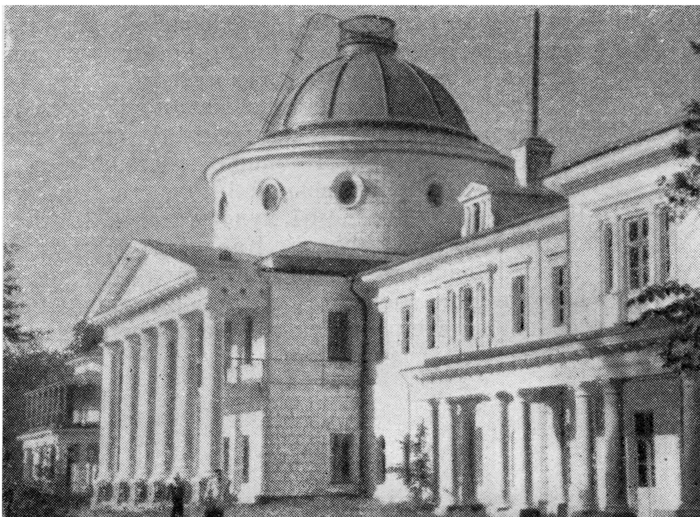
Куточок Тростянецького дендропарку.

славнозвісна Качанівка. До неї з Тростянця можна дістатися грунтовою дорогою через села Іваницю або Загін. Ще здалеку видно рівну смугу високих тополь, що окреслюють межі Качанівського заповідника з південного сходу та півдня.

В 1742 році поміщик Ф. І. Качанівський заснував хутір, названий на його ім'я Качанівкою. В 1770 р. за дорученням Катерини II маєток був куплений у власника. У грудні того ж року імператриця подарувала його генерал-фельдмаршалу П. О. Румянцеву-Задунайському. Він перетворив Качанівку в розкішну садибу: для нього було споруджено двоповерховий палац з величною колонадою, надвірні будівлі, закладено сад і чудовий парк площею понад 500 гектарів.

Протягом майже всього XIX століття Качанівкою володіли поміщики Тарновські. Вони зібрали велику колекцію пам'яток української старовини і велику частину літературної та художньої спадщини Т. Г. Шевченка.

Палац у Качанівці.

Багато унікальних експонатів з історії України В. В. Тарновський-молодший подарував наприкінці XIX ст. місту Чернігову. Вони й дотепер зберігаються в обласному історичному музеї.

Меценати Тарновські були знайомі і дружили з багатьма російськими та українськими діячами науки, літератури і мистецтва, які в різний час приїздили в Качанівку. Хазяї мали спеціальний альбом, в якому всі видатні відвідувачі записували вірші, залишали автографи. Нині він також є експонатом Чернігівського історичного музею.

Кілька разів у Качанівці бував М. В. Гоголь. У сімейному колі Тарновських і їхніх гостей він читав свої твори.

В цьому маєтку народжувалися й чарівні мелодії Михайла Івановича Глінки. Він відвідав Качанівку 1838 року. Два місяці, проведені у чудовому українському селі, були дуже плідні: великий російський композитор написав тут перші частини опери «Руслан і Людмила», музику на вірші українського поета В. Забіли «Гуде вітер» і «Не щебечи, соловейку», які стали народними піснями. В Качанівці Глінка найчастіше працював у альтанці, стеля якої згодом була оздоблена малюнками на теми «Руслана і Людмили». Альтанка нині охороняється як історична і архітектурна пам'ятка.

Одночасно з Глінкою в Качанівці гостювали видатний український артист і композитор, автор популярної української комедійної опери «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулак-Артемовський і талановитий художник, друг Шевченка по Академії художеств В. І. Штернберг.

З 1843 по 1847 рр. Качанівку кілька разів відвідав Т. Г. Шевченко. Розкішний парк, навдивовижу красива навколишня місцевість надихали геніального поета. Він любив надвечір сидіти під великим багатовіковим дубом

в глибині парку, слухаючи журливі українські народні пісні, що їх на прохання Тараса Григоровича виконували кріпаки.

На спомин про перебування Великого Кобзаря в Качанівці В. В. Тарновський-молодший біля старого дуба насипав курган, де 1893 року був похований художник і близький друг Т. Г. Шевченка Григорій Честахівський.

У Качанівці гостював і великий російський художник І. Ю. Рєпін. Він прожив тут серпень і вересень 1880 року, написав декілька ескізів з місцевих селян і розпочав писати славнозвісних «Запорожців».

Бували в Качанівці талановиті художники М. М. Ге, М. О. Врубель, І. М. Прянишников, брати В. Є. і К. Є. Маковські та Л. М. Жемчужников; письменники і вчені М. І. Костомаров, М. О. Максимович, В. М. Забіла, Марко Вовчок, О. В. Маркович та інші.

Маршрут № 9

У КРАЮ НАФТОВИХ ВИШОК

Загальна довжина — 84 *км,* із заходом у Дігтярі — 101 *км.*

Один з найцікавіших маршрутів проходить через крайній південний район області, природа якого є типовою для української лісостепової смуги. Тут золотяться неозорі лани пшениці й жита, зеленіють величезні плантації цукрового буряка, картоплі, тютюну. Місцями серед полів підносяться окремі лісові масиви. У долині річки Удай та на її берегових терасах переважають соснові і березові гаї, а ближче до води — густі зарості чагарників. На околицях сіл і хуторів подекуди збереглися почорнілі від часу дерев'яні вітряки і старовинні могили.

Прилуцький район — один з найбільших на Чернігівщині. На його території, що дорівнює 1800 *кв. км*, розташовано 101 сільське поселення, 3 селища міського

типу і друге за величиною після Чернігова місто Прилуки. За останнє десятиріччя цей давній сільськогосподарський район збагатився ще й потужною індустріальною базою: тут відкрито значні нафтові родовища. Всього кілька років тому почалося видобування, але вже сьогодні надра Чернігівщини дають половину української нафти. Собівартість її становить лише 60 коп. за тонну.

За 1967—1970 рр. геологи і нафтовики Чернігівщини мають пробурити близько 600 *км* свердловин і забезпечити збільшення видобутку в 6—8 разів.

Туристський маршрут № 9 дає змогу пройти слідом за розвідниками «чорного золота» і ознайомитися з роботою діючих нафтопромислів. Рекомендуємо таку схему подорожі.

Вихідний пункт — старовинне українське місто Прилуки, що стоїть на річці Удай. Його населення — 50 тисяч чоловік. Уперше воно згадується в літописах за 1092 р. як опорна фортеця Київської Русі у боротьбі проти степових кочівників. Відомо також, що під Прилуками переяславський князь Володимир Мономах розгромив велике половецьке військо. У 1239 р. місто було зруйноване татаро-монголами, а в 1708 р.— військами шведського короля Карла XII.

Нині Прилуки — значний промисловий центр. Тут працюють заводи пластмас, машинобудівний, металообробний, чавуноливарний, лакофарбовий, деревообробний,

численні підприємства легкої і харчової промисловості. Місто є також великим залізничним вузлом.

Історія Прилук багата на визначні події і пов'язана з іменами ряду видатних синів українського народу. У 1845 і 1849 рр. місто відвідав Т. Г. Шевченко. З 1865 по 1868 рр. тут жив і працював класик української літератури Панас Мирний. Прилуки — рідне місто героя «Молодої гвардії» Олега Кошового. Будинок на вул. Леніна, де він народився у 1926 р., перетворено в меморіальний музей.

З інтересом оглянуть туристи архітектурний комплекс споруд Густинського монастиря під Прилуками (XVII і XVIII ст.).

Далі маршрут веде через мальовниче селище Линовицю, розташоване на річці Ставці за 15 *км* од Прилук, де туристи оглянуть красивий старовинний парк і великі ставки. У 1844 і 1845 рр. Линовицю відвідав Т. Г. Шевченко.

Наприкінці XIX ст. у селищі було збудовано цукровий завод. Розширене і реконструйоване, це підприємство нині переробляє до 15 тисяч центнерів буряка на добу.

З Линовиці туристи вирушають до центру нафтових промислів — села Гнідинців, де у липні 1959 року з глибини 1800 *м* було одержано першу чернігівську нафту. Промисел здано в експлуатацію 1961 року. На 1 січня 1966 р. він уже дав 3 млн. 600 тис. тонн нафти. Тепер його добовий дебіт становить 5,5 тис. тонн. Чернігівська нафта відзначається високою якістю. Цінною сировиною для хімічної промисловості є попутний газ.

Нині тут уже функціонують понад 100 свердловин. З них 70% дають промислову нафту. На базі цього родовища виріс Гнідинцівський промисел з річним видобутком 2 млн. тонн.

Відкриття родовищ промислової нафти благотворно позначилося і на економічному розвитку старовинного українського села, районного центру Варви. Воно перетворилося в сучасне, впорядковане селище міського типу. На його околиці виросли квартали нових будинків, де поселилися нафтовики, які прибули сюди з Уралу, Прикарпаття, Башкірії, Туркменії, навіть з Сахаліну.

Від Варви до Гнідинців прокладено асфальтовану дорогу. По обидві її сторони поряд з буровими вишками можна побачити стародавні могили. Це німі свідки доблесті й мужності синів України, які відстоювали свої землі у незчисленних битвах проти половців, татаро-монголів, польських панів та інших завойовників.

Варва стоїть на лівому березі річки Удай. Вперше вона згадується в Іпатіївському літописі за 1079 рік як фортеця Варин. Саме під її стінами сталася жорстока битва, в якій хоробра дружина Володимира Мономаха перепинила шлях половцям і розгромила їхню багатотисячну рать.

Недалеко від Варви розташовані село Леляки і селище міського типу Дігтярі. Під Леляками 1962 року виявлено найбільше на Чернігівщині родовище нафти, яка залягає на порівняно невеликій глибині і відзначається високою якістю. Дві тисячі тонн дає щодоби Леляківський промисел.

Здавна відоме своїми народними умільцями селище Дігтярі. За переказами, і назва його походить від тих, хто в далеку давнину займався тут перегонкою дьогтю з березової кори. Але славу селу створили місцеві ткачі, вишивальниці і килимники. Нині тут працює фабрика художніх виробів ім. 8 березня. Чудові килими дігтярівських майстрів відомі далеко за межами країни як неперевершені зразки прикладного мистецтва. Особливо ви-

соку оцінку дістав килим із зображенням Т. Г. Шевченка — данина світлій пам'яті Великого Кобзаря, який відвідав Дігтярі у 1845 р.

За визначні заслуги в розвитку прикладного мистецтва і високу художню майстерність робітницям фабрики М. К. Кульзі, Г. Н. Малиш, М. К. Виноградській, П. П. Сисуненко, С. О. Малиш, В. А. Сисуненко надано високе звання майстрів народної творчості УРСР.

За 13 *км* від Варви і 17 *км* від Прилук розташований останній пункт маршруту — селище міського типу Ладан. Це так само старовинне поселення. За переказами, колись тут плем'я суличів поклонялося своєму улюбленому ідолу Ладу — богові веселощів, кохання і щастя. Всі молодожони приносили йому жертви, і на його честь громада святкувала цілий місяць — з 25 травня по 25 червня. Протягом довгого часу село так і називалося Ладо. Згодом воно дістало свою сучасну назву Ладан.

У 1928 р. тут було створено трудову комуну колишніх безпритульних, про життя яких розповів у своєму талановитому творі «Ранок» Іван Микитенко. Саме комунари почали будівництво заводу протипожежного обладнання. Вони проклали шосе і збудували залізницю від Прилук до Ладана, по якій тепер мчать ешелони з чернігівською нафтою.

Від Гнідинцівського промислу до Ладана простягся нафтопровід до залізниці. Поблизу селища зводять споруди газорозподільної станції. Звідси природний газ піде підземними магістралями в міста і села України.

Маршрут № 10

ПАРТИЗАНСЬКИМИ СТЕЖКАМИ ПІВДЕННИХ ЛІСІВ. ДО МОГИЛ ДЕКАБРИСТІВ

Загальна довжина маршруту — 155 *км*, у тому числі 65 *км* — з подоланням природних перешкод. Пішохідна подорож 2-ї категорії складності. Велосипедну подорож 1-ї категорії складності організують за маршрутом Прилуки—Бобровиця—Носівка—Ніжин—Прилуки.

Ця мандрівка дає можливість ознайомитися з природою південних районів області, побувати в передових колгоспах лісостепової зони, ознайомитися з пам'ятниками архітектури в Ніжині і Прилуках, відвідати могили декабристів у селі Вороньках, пройти місцями бойових дій партизанів у роки Великої Вітчизняної війни.

Від Прилук до селища міського типу Малої Дівиці маршрут проходить по мальовничій місцевості між долиною річки Удай і залізницею Ніжин — Прилуки. Із залізничного насипу відкриваються чудові краєвиди міста, лісових масивів і широких лісостепових просторів південно-західної частини Прилуцького району.

Селище Мала Дівиця розташоване за 20 *км* на північний захід від Прилук і за 2 *км* од залізничної станції Галка. Воно мальовничо розкинулося на берегах невеликої річки. Ще 1929 року тут було організовано колгосп «Плуг і Молот». Нині жителі селища працюють у двох сільгосп-артілях — ім. Чапаєва та ім. Кірова. Гордістю цих колгоспів є такі самовіддані трудівники, як Герої Соціалістичної Праці Г. Г. Гринько, М. Я. Олексенко, Г. В. Плющ, Л. В. Ромець та інші.

З Малої Дівиці на захід веде дорога, якою туристи виходять на поля передового колгоспу ім. 10-річчя Жовтня, де працює знатна доярка Герой Соціалістичної Праці Г. Д. Довженко.

У селі Жовтневому і Кам'янському лісництві секретар підпільного обкому партії О. Ф. Федоров проводив роботу по організації партизанської боротьби з фашистськими окупантами на Чернігівщині.

З Жовтневого туристи тою ж самою дорогою вирушають до села Білорічиці і, йдучи полями колгоспу «Політвідділ», виходять на територію Бобровицького району. Їх наступна ціль — село Вороньки.

Бобровицький район у природному відношенні є перехідною зоною від Українського Полісся до Лісостепу. На його території, що становить 1500 *кв. км,* розташовано 56 сіл, 1 селище міського типу, 1 місто, 31 колгосп і 3 радгоспи.

Як і вся область, район перебуває в зоні помірного клімату. Однак тут уже відчутніший вплив півдня. Середньорічна температура в Бобровиці становить 6,6°, середньорічна кількість опадів — 520 *мм.* Грунт у районі переважно чорноземний. Сільське господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукрового буряка і картоплі, а також на м'ясо-молочному тваринництві.

Адміністративний центр району — місто Бобровиця. Зв'язане з Черніговом автомобільним, залізничним та повітряним сполученням. Відстань до обласного центру по шосе — 102, по залізниці — 133 *км.* Населення Бобровиці

перевищує 10 тис. чоловік. У місті є цукровий і молочний заводи, промисловий і харчовий комбінати, дві середні школи. Будинок культури, дві бібліотеки.

Бобровиця — старовинне слов'янське поселення, що виникло за часів Київської Русі. В другій половині XIX ст. її розвиток різко прискорився у зв'язку з будівництвом залізниці Москва — Київ. У період Великої Вітчизняної війни місто було одним з важливих центрів партизанського руху на півдні Чернігівщини. За бойові подвиги у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників його уродженцеві Віталію Леонідовичу Карнаухову посмертно надано звання Героя Радянського Союзу.

За 15 *км* на схід від районного центру вздовж мальовничих берегів невеличкої річки Супій розкинулося село Вороньки, жителі якого є членами артілі «Праця» і «Червона зірка». У центрі села стоїть кам'яний обеліск на могилах декабристів С. Г. Волконського і О. В. Поджіо.

Російський князь генерал-майор піхоти Сергій Григорович Волконський під час Вітчизняної війни 1812 р. командував першою бригадою 19-ї піхотної дивізії. До товариства декабристів він вступив у 1821 р. і став одним з його керівників на Півдні. Після придушення повстання декабристів у Петербурзі був заарештований і засуджений до страти, яку йому замінили на 20 років каторжних робіт. Разом з товаришами по боротьбі відбував покарання в Нерчинських копальнях (Східний Сибір).

У 1827 р. дружина С. Г. Волконського 22-річна княгиня Марія Миколаївна Волконська і княгиня Катерина Іванівна Трубецька відмовились од своїх аристократичних титулів і, подолавши протидію царських чиновників, добровільно виїхали до своїх чоловіків. Їхній приклад наслідували й дружини інших декабристів. Цей громадянський подвиг оспівав у своїй знаменитій поемі «Російські жінки» великий поет М. О. Некрасов.

У 1856 р. подружжя Волконських повернулося з Сибіру і оселилося в своєму маєтку у селі Вороньках. Разом з ними приїхав і декабрист Олександр Вікторович Поджіо, який так само відбував каторгу в Сибіру.

М. М. Волконська вмерла у 1863 р., С. Г. Волконський — через два роки, О. В. Поджіо — у 1873 р. Усіх трьох поховано в центрі Вороньків. Їхні імена вирізьблено на камені.

На півдні Бобровицького району розташовано велике село Піски, де народився видатний український поет-академік Павло Григорович Тичина (1891—1967 рр.). Освіту він дістав у Чернігові, де закінчив духовну семінарію. Ще в роки навчання майбутній поет відвідував нелегальні літературні вечори в домі М. М. Коцюбинського. Саме тут він познайомився з сином письменника Ю. Коцюбинським і його другом В. Примаковим, майбутніми видатними революціонерами, героями громадянської війни на Україні.

П. Г. Тичина був фундатором і патріархом української радянської поезії. Своєю новаторською творчістю, філософською глибиною, гуманізмом, великою красивою душею він завоював всенародну любов і шану. Пристрасна, окрилена поезія Тичини органічно ввійшла в духовне житття українського народу, на всіх етапах допомагаючи йому в комуністичному будівництві.

Піски є також батьківщиною Героя Радянського Союзу Олександра Єлисейовича Кривця, уславленого командира механізованого партизанського загону ім. Щорса, що не раз наводив жах на німецькі гарнізони. Розлютовані фашистські карателі 28 грудня 1942 р. спалили це село, знищивши близько 2 тисяч його жителів. Це масове вбивство супроводжувалось особливо витонченим звірством. 300 чоловік гітлерівські недолюдки спалили в сільській церкві, а 354 чоловіки живцем закопали в землю. Жертви фашистського терору поховані у братній могилі в центрі відбудованого села.

З Бобровиці туристські групи вирушають у Носівку по дорозі через Кобижчу.

Носівський район займає площу 1100 *кв. км.* На його території розмістилися 46 сіл і хуторів, 1 місто районного підпорядкування, 23 колгоспи і 1 радгосп. Значну частину території району займають лісові масиви і заболочені ділянки долини річки Остра. Сільське господарство спеціалізується на вирощуванні пшениці, цукрового буряка і технічних культур (льону, коноплі).

У селі Дослідному Червонопартизанської сільської ради працює одна з найстаріших сільськогосподарських науково-дослідних установ Радянського Союзу — Носівська дослідна станція, створена у 1911 р. Її історія є одним з наочних прикладів піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток сільськогосподарської науки. До Великої Жовтневої соціалістичної революції станція мала 75 гектарів землі, а штат науково-технічних працівників складався з чотирьох чоловік. Нині це відділення Чернігівської обласної дослідної станції, що має в своєму розпорядженні понад 20 тисяч гектарів землі, близько 7 тисяч голів великої рогатої худоби, сотні найновіших сільськогосподарських машин, 12 наукових відділів і лабораторій.

За роки свого існування Носівська станція надала величезну допомогу працівникам сільського господарства. На її полях вирощено нові високоврожайні сорти помідорів, цибулі, буряка, ячменю, люпину, поліпшено багато сортів картоплі, ніжинських огірків тощо. Тепер усі вони широко розповсюджені на Україні, у Білорусії, в багатьох областях РРФСР та інших братніх республіках.

На території району міститься значна частина споруд Остерської зрошувальної системи, яка також становить інтерес для екскурсантів.

Носівка зв'язана з Черніговом автомобільним, заліз-

ничним та повітряним сполученням. Відстань по шосе до обласного центру 116, по залізниці 106 *км*. Населення міста перевищує 20 тисяч чоловік. Тут працюють один з найстаріших на Україні цукрових заводів, що за роки Радянської влади виріс у потужний комбінат, молочний завод, цегельня та інші підприємства. Місто є батьківщиною двох видатних діячів української культури — драматурга І. А. Кочерги (1881—1952 рр.) та художника М. С. Самокиша (1860—1944 рр.).

Носівка має славні революційні традиції. У жовтні 1905 р. її жителі брали участь у повстанні проти царського самодержавства, в грудні 1917 року тут було створено військово-революційний комітет і озброєний загін, а в січні 1918 р. встановлено Радянську владу.

Носівський революційний загін 1918 року брав активну участь у збройному повстанні проти німецьких окупантів. Місцеві партизани надали серйозну допомогу військам Червоної Армії у розгромі денікінських військ.

І в дні Великої Вітчизняної війни цей район також був зоною активної партизанської боротьби. Одразу ж після приходу гітлерівських окупантів розгорнув бойові дії загін під командуванням секретаря підпільного райкому партії М. І. Стратилата. Згодом на базі цього загону виросло велике партизанське з'єднання «За Батьківщину», що діяло на значній частині Чернігівської області. Провадячи бойові операції в районі важливих автомобільних та залізничних магістралей, партизани створювали постійну загрозу для тилових комунікацій ворога. Німецько-фашистське командування змушене було тримати тут великі каральні сили. Кобижчанські ліси і Мринські болота стали надійним захистком для народних месників і до наших днів зберігають сліди жорстоких битв з ворогом.

Уродженцям Носівського району командирові десантної групи Михайлу Івановичу Кікошу і командирові

партизанського полку Миколі Дмитровичу Симоненкові надано високе звання Героїв Радянського Союзу.

З Носівки туристські групи вирушають до Ніжина. Цю частину маршруту можна пройти двома шляхами: по шосе Носівка — Ніжин (дорогою оглянувши дослідну станцію) або через села Мрин і Плоске. Другий шлях дає можливість ознайомитися з районом Мринських боліт — одною з опорних баз партизанів у роки Великої Вітчизняної війни.

Маршрут № 11

ЧЕРНІГІВ—ОСТЕР — КОЗЕЛЕЦЬ

Загальна довжина маршруту— 196 *км*, у тому числі 75 *км* — з подоланням природних перешкод. Пішохідна подорож 2-ї категорії складності.

Туристи мають ознайомитися з Десною і найкрасивішими куточками природи на її берегах в районі від Чернігова до Остра; оглянути унікальні пам'ятки історії та архітектури в Острі і Козельці; ознайомитися з роботою обласної сільськогосподарської дослідної станції.

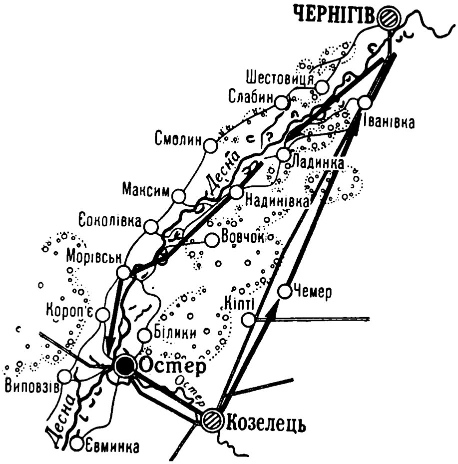
Є два варіанти маршруту: багатоденні подорожі пішки або на велосипедах і екскурсії та походи вихідного дня.

При багатоденних подорожах перша частина маршруту, від Чернігова до Остра, збігається з маршрутом № 3 (див. опис його першого та другого етапів).

Схема екскурсій і походів вихідного дня може бути така.

Від Чернігова до Морівська туристи спускаються вниз по Десні на пасажирському теплоході (відстань 97 *км*, тривалість поїздки 2 год. 5 хв.). Від Морівська до Остра — пішний перехід по правому берегу Десни або по грунтовій дорозі через село Короп'є. Відстань уздовж річ-

ки — 23 *км,* по грунтовій дорозі —16 *км.* Від Остра до Чернігова екскурсанти їдуть на автобусі, зупиняючись у Козельці і Чемері.

За такої організації подорожі туристи мають змогу ознайомитися з усіма об'єктами на маршруті протягом одного дня.

На початку шляху ми бачимо індустріальний пейзаж Чернігова (комбінати синтетичного волокна, камвольно-суконний, ТЕЦ, мости через Десну тощо). Далі він змінюється контурами нових багатоповерхових житлових будинків, серед яких височать старовинні пам'ятники архітектури. Ця картина супроводжує туристів до річкового причалу Слабин. Звідси до Надинівки по обох берегах Десни збереглися чудові рясполисті ліси. Тут річка щороку намиває до десятка чистих піщаних пляжів.

За 46 *км* від Чернігова (поблизу Ладинки) під старими дубами на лівому березі річки розмістилася рибальсько-спортивна база «Динамо».

Ліси під Ладинкою багаті на гриби та ягоди. За останні роки в них прижилося чимало лосів. У заплавних луках водяться зайці і лисиці.

Під Надинівкою Десна круто повертає на захід, під Максимом впирається у високий правобережний кряж. Звідси до Морівська з одного боку річки перед туристами

відкривається панорама стародавніх слов'янських поселень та сучасних колгоспних сіл, а з другого аж до горизонту тягнуться заплавні луки і пасовища. Серед них розкинулося до двох десятків красивих озер і стариків (Махнея, Головин, Колодниця, Комарище, Глибоке, Приворот та ін.).

Морівськ — одне з найстаріших слов'янських поселень на Десні. Тут збереглася група старовинних могил і фортечні вали XII ст. При археологічних розкопках виявлено гончарні вироби, вік яких вчені визначають у 4—5 тис. років.

Село широко відоме на Україні як один з опорних пунктів народних месників у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників під час Великої Вітчизняної війни. Багато його жителів боролися в партизанських загонах Героя Радянського Союзу Ю. Збанацького і М. Таранущенка. Керівник морівської підпільної організації комуніст П. Хонич поліг смертю героя, замордований у гестапівських катівнях.

На шляху від Морівська до Остра найкрасивішим місцем є остерський закрут Десни (Пселів острів). Тут, між річкою і стариком Ралковим, стоїть великий масив старого дубового лісу, де щорічно можна побачити палаткове містечко самодіяльних туристів.

Наступний пункт подорожі — районний центр Козелець — зв'язаний з Черніговом регулярним автобусним сполученням. Відстань від обласного центру по шосе — 65 *км*, по залізниці — 170 *км*. Найближча залізнична станція — Бобровиця, відстань до неї 40 *км*.

Вірогідних відомостей про час заснування Козельця немає, однак на початку XVII ст. він уже мав численні торговельні зв'язки.

Козелецький район — один з найбільших в області. Його площа 2600 *кв. км*. Тут розташовано 110 сільських

поселень, 2 селища міського типу, 1 місто районного підпорядкування, 43 колгоспи і 3 радгоспи. Територія району поділяється Десною на дві приблизно однакові частини, з яких західна є міжріччям Дніпра і Десни. Населені пункти і родючі землі цієї половини розташовані переважно на правому березі Десни. Решта території зайнята лісами і заплавними луками лівобережжя Дніпра.

Східна частина району займає територію на лівобережжі Десни і являє собою родючу густонаселену лісостепову зону. Зі сходу на захід по ній протікає річка Остер, в долині якої споруджено найбільшу в області осушувальну систему. Довжина її магістрального каналу 199,6 *км,* а загальна довжина всіх відгалужень перевищує 700 *км.* З їх допомогою осушено 29,5 тис. гектарів родючих земель, що належать 50 колгоспам і радгоспам Козелецького, Носівського, Ніжинського, Бобровицького, Борзнянського, Бахмацького та Ічнянського районів.

Біля Козельця у 1919 р. Богунський і Таращанський полки під командуванням Миколи Щорса розгромили війська петлюрівців.

Остерські, придеснянські і міжріченські ліси Козелецького району під час Великої Вітчизняної війни були зоною активної партизанської діяльності, а в самому Козельці працювала підпільна група патріотів.

При в'їзді до селища і на його центральній площі встановлено пам'ятники на братніх могилах радянських воїнів, які полягли в боях за свободу і незалежність Радянської Батьківщини.

У селищі до наших днів збереглися архітектурні пам'ятники XVIII ст. Найбільш цікавий з них — п'ятикупольний собор Різдва. Його споруджено у 1752—1754 рр. (архітектори А. В. Квасов та І. Г. Григорович-Барський). Поряд з собором у 1776 р. зведено п'ятиярусну дзвіницю.

Інтер'єр собору відзначається майстерно виконаними архітектурними деталями. Витвором прикладного мистецтва є дерев'яний іконостас.

Після короткої зупинки в Козельці екскурсійні автобуси виїжджають у напрямі Чернігова. Наступна зупинка — у Чемері (селище Прогрес), де туристи знайомляться з роботою обласної дослідної сільськогосподарської станції. В її лабораторіях і на полях у різний час працювали відомі вчені: академік К. К. Гедройц, доктор сільськогосподарських наук професор С. П. Кулжинський, почесний академік А. П. Редькін та багато інших. За роки свого існування цей заклад здійснив величезну дослідну роботу в галузі рільництва і тваринництва. Зокрема розроблено методи використання торфу на добриво, вдосконалено техніку вирощування люпину, гороху і бобів, виведено нові сорти ячменю, гречки, конюшини, люцерни, цибулі, буряка, поліпшено сорти картоплі і ніжинських огірків.

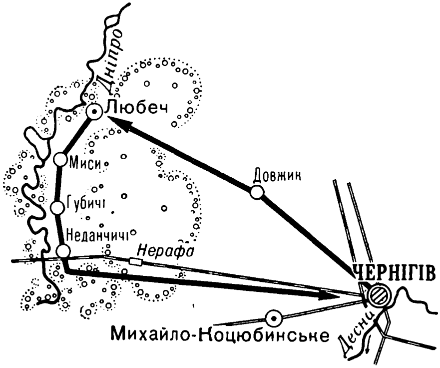
З Чемера туристи виїжджають до Чернігова. По дорозі можна зробити коротку зупинку біля обеліска на лівому березі Десни, де відбувалися історичні битви за Чернігів (докладніше про це див. у описах маршрутів № 3 і 6).

Маршрут № 12

ЧЕРНІГІВСЬКА НАДДНІПРЯНЩИНА

Загальна довжина маршруту — 124 *км*, у тому числі 55 *км* — автобусом, 46 *км* — поїздом, 23 *км* — пішки, з подоланням природних перешкод.

Подорож дає можливість оглянути історичні пам'ятки в Любечі, ознайомитися з природою чернігівського лівобережжя Дніпра, відвідати угіддя Неданчицького рибальсько-мисливського господарства, побувати в місцях, багатих на гриби та ягоди.

Туристські стежки цього маршруту проходять по території двох північно-західних районів області — Чернігівського та Ріпкинського. Вони розташовані на високій лівобережній терасі Дніпра, де переважають ділянки орних земель упереміж з лісовими масивами.

На шляху від Чернігова до Любеча найкрасивішими місцями є лівобережна тераса річки Білоуса і придніпровські лісові масиви на захід від села Кезів.

Селище міського типу Любеч входить до складу Ріпкинського району. Воно стоїть на лівому березі Дніпра за 28 *км* на північ од залізничної станції Неданчичі. З Черніговом і районним центром Ріпками зв'язане регулярним автобусним сполученням. Відстань по шосейній і грунтовій дорогах до Ріпок — 30, до Чернігова — 55 *км*.

Любеч здавна відомий як важливий торговельний центр і фортеця, що захищала Київську Русь від степових кочівників. У літописних документах він уперше згадується під 882 роком, але, мабуть, його засновано значно раніше. На початку свого існування це поселення стояло на торговельному шляху «з варяг у греки», що надавало йому важливого економічного, воєнного і політичного значення. У 1097 році тут відбувся так званий Любецький з'їзд — зустріч удільних князів Київської Русі, де вони уклали угоду про припинення міжусобних воєн. У середині XII ст. Любеч ввійшов до складу

Чернігівського князівства, а 1240 року був зруйнований татаро-монголами. З 1648 р. відомий як сотенне містечко Чернігівського полку. Любецькі козаки брали участь у визвольній війні 1648—1654 рр. і в наступних війнах з поляками, шведами, литовцями, турками та французами. У 1750 р. під Любечем діяв гайдамацький загін на чолі з Іваном Подолякою. В буремні роки Великої Вітчизняної війни тут відзначилися партизани під командуванням секретаря райкому партії П. С. Дудка. 17 березня 1943 р. вони розгромили Любецьку німецьку комендатуру і завдали серйозних втрат фашистському гарнізонові. У серпні того ж року народні месники вигнали німців з селища і протягом двох тижнів утримували його в своїх руках.

За переказами, Любеч був батьківщиною російського богатиря Добрині Нікітича. У селищі значний інтерес становлять місця археологічних розкопок на Замковій горі і стародавні печери XI ст.

Нині в Любечі живуть близько 4 тисяч чоловік. Тут працюють овочесушильний завод, підприємства місцевої промисловості. Багато жителів селища є членами сільгоспартілі імені Тельмана та рибальського колгоспу ім. 14-річчя Жовтня.

Від Любеча до залізничної станції Неданчичі уздовж лівобережної тераси Дніпра простягнувся красивий лісовий масив. На положистих схилах розкинулися чисті соснові бори, що чергуються з веселими гаями берези, вільхи, тополі, заростями ліщини і різнопородних чагарників. Сухий ліс з сходу на захід зрідка прорізають неглибокі долини і густозарослі яри та балки. Тут роздолля для збирачів грибів і ягід. Особливо популярні грибні місця в районі залізничної станції Нерафа, Губичів і Редьківки, де в різні пори року ростуть білі боровики, красноголовці, лисички, опеньки, маслюки, сироїжки тощо.

З ягід переважає ожина. На вибалках зустрічаються цілі ділянки чорної смородини. В сосновому гаю та на узліссі можна зібрати багатющий урожай суниць.

На всьому шляху від Любеча до Неданчичів у заплаві Дніпра є десятки стариків і красивих озер. Найпопулярніші рибальські угіддя цього району розташовані між Мисами і Неданчичами.

Під Мисами проточний правобережний старик Дніпра робить величезну петлю, яка утворює стоячу водойму. Її береги місцями поросли чагарниками, але здебільшого являють собою квітучі заболочені лужки. По водному дзеркалу мальовничо розкидано колонії зелених лопухів, латаття, куги. На старому річищі збереглися ями завглибшки 8—12 *м.* Більшість з них сильно закорчовано.

Влітку на острові, утвореному стариком, щорічно обладнують кілька польових кошар, а під Мисами з допомогою великих колгоспних човнів — «дубів» підтримується регулярне сполучення між селом і островом. На човнах до таборів підвозять продукти харчування для тваринників колгоспу ім. XXII з'їзду партії, тару для молочних ферм, а на лівий берег переправляють важкі бідони з молоком. З боку Любеча на берег Дніпра під Мисами можна проїхати будь-яким видом автомобільного транспорту.

Між Губичами і Неданчичами є другий лівобережний старик Крива річка, а на утвореному ним острові — кілька великих і глибоководних озер.

На високому березі південної частини Кривої річки стоїть Неданчицька рибальсько-мисливська і туристська база. Вона розташована за 4 *км* на північ від Неданчичів і являє собою впорядковане містечко з 11 стандартних будинків. У будь-яку пору року на базі можна одержати харчування, дістати постіль, взяти напрокат рибальське спорядження, а влітку — човен.

На маршруті є чимало водойм, однаково цікавих для всіх видів спортивного рибальства. Спінінгісти в Дніпрі, стариках і озерах до глибокої осені успішно ловлять щук, окунів, судаків, сомів. На донки з дзвоником удень і вночі добре ловляться лящі, підуст, велика плоскирка. Любителі вудок можуть з човна наловити на горох в'язів і лящів, на ляльку бабки і п'явку — горбатих окунів тощо.

У мисливських угіддях Неданчицького господарства водяться лосі, кабани, кози, зайці, лисиці, вовки.

Кінцевим пунктом пішохідної подорожі на маршруті № 12 є залізнична станція Неданчичі, де під час Великої Вітчизняної війни діяла підпільна організація, очолювана місцевим учителем М. Мишком. Цінні відомості, добуті розвідниками цієї групи, дали можливість знищити кілька німецьких військових ешелонів.

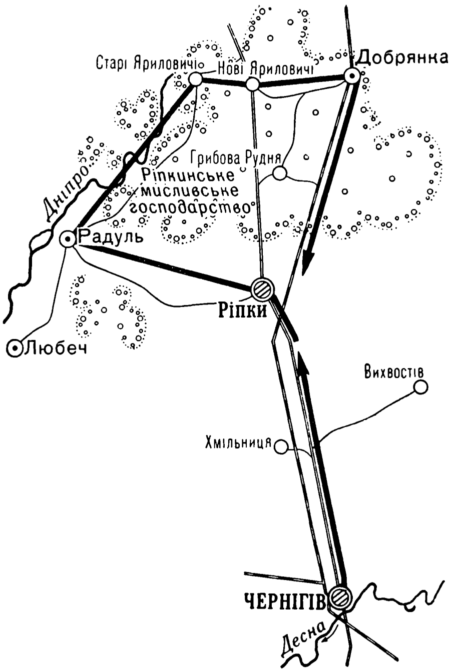
Маршрут № 13

НА ПОЛЮВАННЯ І РИБОЛОВЛЮ, ЗА ГРИБАМИ ТА ЯГОДАМИ

Загальна довжина маршруту — 170 *км*, у тому числі автобусом — 57 *км*, поїздом — 65 *км*, пішки, з подоланням природних перепон — 48 *км*. Ця подорож дає можливість побувати на красивих дніпровських озерах і стариках, відвідати багаті угіддя Ріпкинського мисливського господарства, оглянути найцікавіші історичні місця і пройти лісовими партизанськими стежками періоду Великої Вітчизняної війни. Маршрут проходить в основному по території Ріпкинського району, поблизу від границі з Білоруською РСР. Його площа — 2100 *кв. км*. Тут розташовано 119 сіл, 5 селищ міського типу, 34 сільгоспартілі, 1 рибальський колгосп і 1 лісгосп.

Адміністративний центр району селище міського типу Ріпки зв'язаний з Черніговом автомобільним і залізничним сполученням. Відстань до нього по шосейній дорозі — 39,

по залізниці—37 *км*. Найближча залізнична станція — Голубичі, відстань до неї 3 *км*. Ріпки стоять на магістральній автомобільній дорозі Ленінград — Київ, поблизу пересічення її із залізницею Чернігів — Гомель. Тут працюють торфобрикетний і льонарський заводи, сільськогосподарські ремонтні майстерні. Населення — понад 4 тисячі чоловік.

Уперше Ріпки згадуються в історичних документах періоду визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти. Влітку 1651 року під цим селом відбувся бій чернігівських селян і козаків з литовським військом Я. Радзівілла. Українськими загонами командував уславлений соратник Богдана Хмельницького чернігівський полковник М. Небаба, який загинув у цій битві. Ріпки здавна вважали вигідною стратегічною позицією. Справді-бо, цей населений пункт стоїть на узгір'ї і з нього в давнину зручно було контролювати навколишню місцевість. Відомо, що тут на початку XI ст. відбувся бій

між військами чернігівського князя Мстислава Володимировича та його брата Ярослава. Це дає підстави гадати, що Ріпки існували ще задовго до визвольної війни.

Місцеве населення брало активну участь у революційній боротьбі 1905 р. Радянську владу у селі встановлено на початку 1918 р. У жовтні 1919 р. в районі Ріпок були дислоковані революційні полки 44-ї (колишньої 1-ї Української) дивізії. Звідси почався її переможний наступ, який закінчився визволенням Києва.

Район розташований на лівобережних терасах Дніпра і Сожу і за природними умовами значно відрізняється од інших місцевостей чернігівського Полісся. У Ріпках і Добрянці випадає по 600 *мм* опадів на рік, а сумарне випаровування вологи з квітня по жовтень у Ріпках становить 600, у Добрянці 585 *мм*. Це спричиняється до заболочування низьких ділянок рельєфу. Саме тут є найбільші в області болота Паристе і Замглай. Дорога — поділяє район на дві частини: густонаселену південну і малонаселену північну.

Маршрут № 13 проходить переважно по території північної частини району. Автомобільну подорож закінчують у селищі міського типу Радулі, розташованому за 20 *км* од Ріпок. Звідси до Добрянки шлях туристів пролягає через рибальські і мисливські угіддя. У місцевих лісах та болотах водяться лосі, кабани, кози. В лугах і перелісках багато лисиць та зайців. На сонячних галявинах кльочуть тетереви, гніздяться сірі куріпки. Полювати в цьому районі можна тільки з спеціального дозволу Чернігівської обласної або Ріпкинської районної рад добровільного товариства мисливців і рибалок.

Шлях від Радуля до села Пізнопалів долають пішки, головним чином путівцями уздовж лівого берега Дніпра. Рибальські угіддя цього району найбільш віддалені од

великих населених пунктів і тому становлять особливий інтерес для любителів.

На північ від Лизунової Рудні лежать села Пізнопали, Суслівка, Клубівка, Олександрівка, Плехтіївка. Всі вони входять до складу Пізнопалівської сільської ради. Під час Великої Вітчизняної війни жителі цих сіл надавали активну допомогу партизанам. Звідси і до Добрянки маршрут проходить по лісових дорогах і партизанських стежках, де народні месники неодноразово вступали в бій з фашистськими окупантами.

Селище міського типу Добрянка стоїть на однойменній річці поблизу адміністративної границі Чернігівської області і Білоруської РСР. Зв'язане з обласним і районним центрами залізничним та автомобільним сполученням. Найближча залізнична станція — Горностаївка. Відстань до неї 3 *км.* У селищі працюють овочесушильний завод, швейна фабрика, промисловий і харчовий комбінати, фабрики художньої вишивки.

Наприкінці XVII ст. тут були непролазні хащі, де переховувались розкольники. Вони заснували селище, що у XVIII ст. стало справжнім форпостом на кордоні з Польщею. Тут у 1709 р. на лісових дорогах місцеві жителі вели успішну боротьбу з шведськими завойовниками, а в 1772 р. вони повстали проти польських панів.

Під час Великої Вітчизняної війни (2 червня 1943 р.) зведений партизанський загін під командуванням Ф. І. Короткова розгромив у Добрянці великий німецький гарнізон. Після загибелі М. М. Попудренка у нічному бою з карателями 6 липня 1943 р. в Злинківському лісі Ф. І. Короткова було призначено командиром партизанського з'єднання. По війні він довгий час працював секретарем Чернігівського міськкому партії.

З Добрянкою пов'язано багато інших історичних подій. Так, 1772 року у селищі протягом шести тижнів жив

Омелян Пугачов. Звідси він вирушив на Урал, де очолив селянське повстання. Через Добрянку в XIX ст. проходив поштовий тракт з Петербурга на Україну. Ним двічі, у 1820 і 1824 рр., проїздив О. С. Пушкін, який зупинявся на місцевій поштовій станції.

Навесні 1917 р. у селищі було створено одну з найперших на Чернігівщині Рад робітничих депутатів, а в 1918 р.— більшовицький підпільний ревком, що керував боротьбою добрянців за Радянську владу.

З 1907 по 1917 р. у Добрянці жив і працював талановитий український поет В. І. Самійленко. Його будинок зберігся до наших днів.

Пішохідна подорож за маршрутом № 13 закінчується на станції Горностаївка, звідки туристи повертаються до Чернігова поїздом. З вікон вагона праворуч видно соснові гаї і змішані ліси, ліворуч — долину, що поступово переходить в торфове болото Замглай. Воно займає площу близько 12 тисяч гектарів і є величезним сховищем високоякісного палива. Замглайське болото є частиною великої Замглайсько-Сожської низовини, яка з'єднує долини Сожу, Снову і Десни. Вчені вважають, що по цій долині колись протікав Дніпро.

У 1960 р. тут збудовано і здано в експлуатацію торфобрикетний завод потужністю до 120 тисяч тонн брикету на рік. Поряд з ним виросло нове впорядковане селище міського типу Замглай (за 7 *км* від залізничної станції Голубичі).

Маршрут № 14

ДО ГРАНИЦЬ ТРЬОХ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК

Загальна довжина маршруту — 200 *км*, у тому числі 60 — автобусом, 140 — пішки або на велосипеді; 65 *км* — з подоланням природних перешкод.

Багатоденний туристський похід можна замінити се-

рією тематичних екскурсій: на батьківщину Миколи Щорса, по партизанських стежках Єлінських лісів, на границю трьох братніх республік, до районного центру Городні, до шевченківських місць у Седневі, до могил героїв «Фата моргана» та ін.

Вихідним пунктом маршруту є селище міського типу Березна Менського району. До Великої Жовтневої соціалістичної революції більшість його жителів була неписьменна. За роки Радянської влади це старовинне українське село перетворилося у впорядковане селище, що має Будинок культури, кілька шкіл, бібліотеки.

Березна — батьківщина визначного революціонера, політичного і державного діяча Івана Павловича Товстухи, який прожив недовге, але яскраве життя (1889—1935 рр.). Шістнадцятирічним юнаком він став на шлях визвольної боротьби, зазнав і сибірського заслання, і багаторічної еміграції, але до останнього подиху присвятив себе служінню справі партії і трудового люду. В 1934 р. його було обрано кандидатом у члени ЦК ВКП(б) і членом ВЦВК. Помер І. П. Товстуха у Москві, урну з його прахом замуровано в Кремлівській стіні.

Маршрут № 14 є одним з найскладніших, але й найці-

кавіших на Чернігівщині. Він вимагає від туристів уміння ходити за азимутом і впевнено орієнтуватися в лісовій місцевості.

Перший етап, від Березни до Щорса, можна пройти двома шляхами — по реконструйованій грунтовій дорозі через село Рогізки або за азимутом на залізничну станцію Низьківка. В обох випадках невдовзі після виходу з Березни туристські групи вступають на територію Щорського району. З північного сходу на південний захід його пересікає річка Снов, а з північного заходу на південний схід — залізниця Гомель — Бахмач.

Площа Щорського району 1900 *кв. км*. В його межах розташовано 59 сільських поселень, 1 місто, 20 колгоспів, плодоягідний радгосп «Сновський».

Майже на всій території району середньорічна кількість опадів на 10—15 *мм* перевищує сумарне випаровування вологи. Так, у місті Щорсі протягом року випадає 610, в Корюківці — 620 *мм* опадів при річному випаровуванні відповідно 600 і 605 *мм*. Отже, і в цій місцевості кліматичні умови спричиняються до поступового заболочування низовинних ділянок. У районі Корюківки і на півночі Щорса (Безуглівка, Єліне) є великі масиви заболочених лісів. Разом з прибережними сновськими лісами і численними долинами приток Снову вони надають території району характеру труднопрохідної місцевості. Цю особливість під час Великої Вітчизняної війни широко використовував підпільний обком партії для розгортання масового партизанського руху. Саме на території Корюківського, Холминського та Щорського районів починалося формування партизанських з'єднань під командуванням О. Ф. Федорова та М. М. Попудренка. Звідси народні месники йшли в свої бойові рейди, тут вони завдавали численних ударів ворогові, а згодом радісно зустрічали переможні радянські війська, що йшли на Захід.

На шляху від Березни до Щорса туристи знайомляться з місцями, де партизанське з'єднання М. М. Попудренка переходило залізницю Бахмач — Гомель. Йдучи вздовж неї, мандрівники дістаються до міста Щорса. Якщо дозволяє час, можна відвідати Корюківку, до якої веде залізнична вітка. Це місто є важливим постачальником високоякісного паперу.

Під час Великої Вітчизняної війни населенню Корюківки судилося пережити страшну трагедію. Протягом трьох діб (1—3 березня 1943 р.) фашистські недолюдки закатували, розстріляли і спалили живцем понад 6 тис. чоловік і повністю знищили всі житлові будинки міста.

Районний центр Щорс розташований на лівому березі річки Снову, де її пересікає залізниця Гомель — Бахмач. Місто зв'язане з обласним центром автомобільним, залізничним і повітряним сполученням. Відстань до Чернігова по шосейних і грунтових дорогах — 69, по залізниці через Гомель — 202 *км.*

До 1935 р. місто називалося Сновськ. Воно виникло у зв'язку із залізничним будівництвом у 80-х роках XIX ст. Нині тут живуть близько 10 тисяч чоловік.

У Сновську народився майбутній уславлений герой громадянської війни на Україні Микола Олександрович Щорс (1895—1919 рр.). У 1909 р. Щорс закінчив місцеву церковно-парафіяльну школу, потім учився в Київській військово-фельдшерській школі, а напередодні першої світової війни, у 1916 р., закінчив військове училище. З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції він став її вірним солдатом. У 1918 р. Микола Щорс очолив Семенівський червоногвардійський загін, потім брав участь у формуванні партизанських загонів у Самарській та Сімбірській губерніях. У вересні 1918 р. його було призначено командиром Богунського полку, а в березні 1919 р.— командиром 1-ї Української радян-

ської дивізії. На той час талановитому полководцеві ще не сповнилося 24 роки.

Богунці й таращанці на чолі з своїм легендарним командиром брали участь у визволенні Чернігова, Козельця, Ніжина, Києва, Фастова.

М. О. Щорс загинув 30 серпня 1919 р. у бою під Коростенем. Його поховано в Куйбишеві. Радянські люди свято шанують пам'ять героя. Його іменем названо Сновськ. Тут, а також у Києві, Куйбишеві, Житомирі, Коростені, Клинцях і на місці загибелі Щорса встановлено пам'ятники. Будинок, де він народився, зберігся до наших днів. У 1937 р. в ньому відкрито меморіальний музей.

Від міста Щорса туристи прямують в район Єлінських лісів по дорозі через Тур'ю і Безуглівку. В селі Єліному або поблизу нього на березі річки Єлінки роблять зупинку на 2—3 дні. Єліне під час Великої Вітчизняної війни було одним з опорних пунктів партизанської боротьби. 23 березня 1942 р. партизани знищили в Єлінському лісі понад 300 фашистських солдатів і офіцерів. Після цього німецькі карателі розстріляли 279 мирних жителів і спалили село. По війні Єліне відбудовано заново. Його жителі працюють у колгоспі «Жовтень». До послуг трудящих — школа, Будинок культури, бібліотека. В 1967 р. створено музей партизанської слави.

Звідси організують дві тематичні екскурсії: партизанськими стежками Єлінських лісів і до адміністративної границі трьох братніх республік. Обидві подорожі проходять по лісових дорогах і пов'язані з форсуванням водних перешкод. Провідниками у лісовій екскурсії за домовленістю можуть бути єгері мисливського господарства.

Наступним контрольним пунктом на маршруті № 14 є районний центр Городня, шлях до якого з Єліного проходить по грунтовій дорозі через Бутівку.

Партизанський камінь — пам'ятник, споруджений в обласному центрі на честь народних месників Чернігівщини, які в буремні роки Великої Вітчизняної війни громили на рідній землі фашистських окупантів.

Площа району 1600 *кв. км*. В його межах розташовано 79 сіл, 1 місто районного підпорядкування, 26 колгоспів, 1 радгосп і 1 лісгосп. Значна частина території вкрита лісами і болотами.

Городня зв'язана з обласним центром автомобільним та залізничним сполученням. Відстань до Чернігова по шосейній дорозі через Седнів 54 *км*, по залізниці через Гомель — 178 *км*. Від самого міста до залізничної станції — 4 *м*.

Тут працюють льонарський завод, промислові артілі, торфопідприємство, харчокомбінат, лісгосп. Населення міста — понад 9 тисяч чоловік.

Відомо, що на початку XVII ст. на місці Городні стояло село Хвоща, поблизу якого в 1648 р. українські козаки розгромили війська литовського князя Я. Радзівілла. З середини XVII ст. це один з адміністративних центрів Чернігівщини (сотенне містечко Чернігівського полку, повітовий центр губернії тощо).

У 1709 році тут зупинявся Петро І. Він подарував місту три чавунних гармати, що збереглися до наших днів.

Городня була центром активних революційних виступів селян у 1905 році. В період громадянської війни сюди тимчасово було евакуйовано всі радянські губернські установи. Тут-таки містилися штаби 60-ї стрілецької дивізії і великого партизанського з'єднання. Про героїчні події цього часу нагадує пам'ятник голові Городнянського ревкому Х. А. Чорноусу.

З Городні до Чернігова можна пройти двома шляхами: путівцями через Вихвостів або шосейною дорогою через Седнів.

Село Вихвостів відоме з часів революції 1905 року. Події, що відбулися в ньому, лягли в основу повісті М. М. Коцюбинського «Фата моргана». В історію вони ввійшли під назвою Вихвостівської трагедії. На початку революційних подій 1905 року у Вихвостові часто збиралися стихійні селянські сходки. Активними учасниками їх були брати Василь та Микола Потапенки, які мали зв'язки з тупичівською революційною організацією. У жовтні того ж року в Тупичівській волості протягом тижня було розгромлено всі поміщицькі маєтки. В ніч з 26 на 27 жовтня згоріли маєток і горілчаний завод вихвостівського поміщика Кравольського-Гриневського. Се-

ляни на чолі з братами Потапенками зажадали розподілу поміщицьких і куркульських земель.

Проти повсталої бідноти виступила озброєна куркульська верхівка. 31 жовтня 1905 року глитаї зібрали сільський сход, на якому по-звірячому вбили 11 активістів-бідняків. 2 листопада вони замордували ще 4 чоловіки. Жертвами куркульської розправи стали брати Потапенки, батько і син Валахи, Акуленко, Кордик та ін. За участь у революційних виступах царські власті заарештували і відправили на каторгу близько 60 чоловік. Лише через п'ять років відбувся суд над убивцями, причому всіх було виправдано.

Нині жителі Вихвостова працюють на ланах багатого колгоспу ім. Коцюбинського. Нащадки тих, хто на початку сторіччя підняв прапор революційної боротьби за землю і волю, живуть щасливим, радісним життям. Вони не забули подвигу своїх батьків і дідів. На могилах жертв революції 1905 р. стоїть скромний пам'ятник. Найближчим часом на його місці буде споруджено революційно-меморіальний комплекс.

Селище міського типу Седнів розкинулося на високому березі річки Снову за 25 *км* від Чернігова. Зв'язане з обласним центром регулярним автобусним сполученням і є дуже цікавим екскурсійним об'єктом. Як укріплене поселення Седнів виник у VIII ст. Це підтверджується матеріалами археологічних розкопок і наявністю стародавніх слов'янських могил навколо нього. Вперше згадується у літописних документах за 1068 р. під назвою Сновеськ. Того року під його стінами війська чернігівського князя Святослава Ярославовича розгромили великий загін степових кочівників-половців. 1239 року Сновську фортецю зруйнували татаро-монголи.

Назва Седнів уперше згадується на початку XVII ст. З 1648 р. він відомий як сотенне містечко Чернігівського

полку. З кінця XVII ст. був родовим маєтком великих землевласників Лизогубів. Двічі, у 1846 і 1847 рр., село відвідав Т. Г. Шевченко. В Лизогубівському парку дотепер стоїть липа, під якою часом відпочивав великий поет. Тут він написав поему «Осика». Старе дерево дбайливо доглядають місцеві жителі. Поряд з ним на високому п'єдесталі встановлено погруддя Великого Кобзаря.

У Седневі збереглося багато архітектурних пам'ятників XVII і XVIII ст. Серед них відома седнівська Кам'яниця, будинок Лизогубів, Воскресенська і Юрійовська церкви.

З седнівських висот відкривається мальовничий краєвид. Саме він надихав Л. І. Глібова, коли поет 1859 року написав тут свою знамениту пісню «Стоїть гора високая». У парку збереглася його улюблена альтанка.

Нині у Седневі, населення якого становить близько 3 тисяч чоловік, працюють завод мінеральних вод, міжколгоспна ГЕС. Тут міститься правління радгоспу ім. Чкалова.

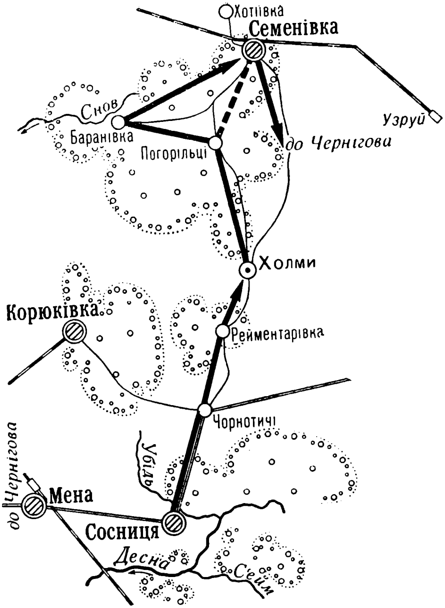
Маршрут № 15

НА ПІВНІЧ ОБЛАСТІ

Загальна довжина маршруту — 95 *км*, у тому числі 42 — з подоланням природних перешкод. Йдучи ним, туристи знайомляться з природою Менського, Корюківського, Сосницького і Семенівського районів Чернігівщини, відвідують батьківщину героїв Холминського комсомольського підпілля, проходять шляхами бойової слави партизанських з'єднань, оглядають експозиції меморіального будинку-музею О. П. Довженка і краєзнавчих музеїв у Мені, Сосниці і Семенівці.

Для чернігівських туристів подорож поділяється на два етапи: від Чернігова до Сосниці на автомашинах і від Сосниці до Семенівки пішки чи на велосипедах.

Автомобільна частина подорожі проходить через усю територію Менського району, що має площу 1300 *кв. км,* на якій розташовано 60 сільських поселень, 3 селища міського типу, 26 колгоспів і 3 радгоспи. Район займає центральну частину чернігівського правобережжя Десни. Із заходу на схід його пересікає автомобільна дорога Чернігів — Новгород-Сіверський, з північного заходу на південний схід — залізниця Гомель—Бахмач.

Адміністративний центр району селище міського типу Мена стоїть на схрещенні цих двох магістралей. У літописних документах згадується під 1066 р. як укріплений і торговельний пункт. При археологічних розкопках у центрі Мени і на її околицях виявлено сліди матеріальної культури V—VI ст.

Менські козаки брали участь у боях за визволення Білорусії (1648—1649 рр.), у повстанні проти гетьмана Виговського (1658 р.), у війні зі шведами (1708—1709 рр.), у двох російсько-турецьких війнах XVIII ст. тощо. У грудні 1918 р. менськими козаками було вкомплектовано дві роти уславленого Таращанського полку.

Тепер у Мені живуть понад 7,5 тисячі чоловік. Тут є льонарський завод, тютюнова фабрика, цегельня, харчокомбінат, інкубаторна станція. Жителі селища працюють також у колгоспах «1 Травня» і «Червоний ударник». Екскурсанти можуть ознайомитися з експонатами народного краєзнавчого музею.

Короткі довідкові відомості про вихідний пункт маршруту селище міського типу Сосницю та його музеї наведено в описі туристського маршруту № 2.

Основна територія Сосницького району розташована на правобережжі Десни на північ від гирла Сейму, Пекарівська сільрада — в міжріччі Десни і Сейму, Бутівська і Великоустівська сільради — на лівому березі Десни. Площа району — близько 1400 *кв. км* (47 сіл, 1 селище міського типу, 20 сільгоспартілей, 1 радгосп і 1 рибальський колгосп).

На початку маршруту, на схід від шосейної дороги Сосниця—Новгород-Сіверський, є великий лісовий масив. Це знамениті Кудрівські ліси, де 25 липня 1943 р. відбувся запеклий бій партизанського з'єднання під командуванням Ф. І. Короткова з німецько-фашистськими окупантами. Після розгрому німецького карального загону народні месники пішли в північні ліси Щорського району. Шосейну дорогу вони переходили поблизу села Чорнотичів. У цьому місці шосе повертає вбік від осі маршруту. Далі туристські групи йдуть по грунтовій дорозі на Рейментарівку і Холми.

Село Рейментарівка також відоме як опорний пункт партизанів під час Великої Вітчизняної війни. Майже все його доросле населення влилося в лави легендарних партизанських з'єднань О. Ф. Федорова і М. М. Попудренка.

Одним з осередків визвольної боротьби у цій місцевості було селище Холми. Навіть після приходу німців

у районі відбувалися сесії сільської ради, провадилася заготівля продовольства для народних месників.

У цій патріотичній роботі велику допомогу підпільному райкому партії надавали комсомольці. Їх ватажком був Микола Єременко, якому на той час минуло тільки 20 років. На початку 1942 р. у підпільній комсомольській організації «За Батьківщину» перебувало 46 юнаків і дівчат, П'ятеро чоловік постійно працювали у Холмах, щодня наражаючись на смертельну небезпеку. У березні 1942 р. окупанти схопили Миколу Єременка, Феню Внукову, Федора Різниченка, Олександра Омеляненка і Олексу Ткаченка. Всі вони по-звірячому були замучені фашистами. Юні герої поховані у братній могилі в центрі села. У 1965 р. Миколу Єременка посмертно нагороджено орденом Червоного Прапора.

На північ від Холмів туристський маршрут проходить через села Погорільці і Баранівку Семенівського району. Площа його 1700 *кв. км.* У межах району розташовано 91 село, 1 місто районного підпорядкування, 26 колгоспів. Значну частину території займають великі лісові масиви.

Жителі сіл Погорільців, Лосівки, Тополівки, Жаданівки, Орликівки у грудні 1905 р. брали участь у збройному повстанні проти царського самодержавства і засилля місцевих поміщиків. У період німецької окупації 1941—1943 рр. всі ці села перебували в зоні активної партизанської діяльності. У Погорільцях 21 грудня 1941 р. партизани провели свою першу операцію, розгромивши великий німецький гарнізон. На північному сході від Баранівки, поблизу осі маршруту, у Блешнянському лісі базувалися загони народних месників.

Кінцевим пунктом подорожі є адміністративний центр району місто Семенівка. Воно стоїть на невеликій річці Ревні і зв'язане з Черніговим автомобільним, залізничним та повітряним сполученням. Відстань до об-

ласного центру по шосейних і грунтових дорогах—139, по залізниці через Гомель і Новозибків — 243 *км*.

Семенівка заснована наприкінці XVIII ст. Оточена лісами, болотами і маловрожайними землями, вона незабаром стала одним з центрів кустарної промисловості. Семенівські чинбарі, гончарі. дігтярі, чоботарі і шапкарі здавна славилися своєю високою майстерністю. На нижегородських, орловських, брянських та інших ярмарках їхня продукція успішно конкурувала з найкращими зразками кустарних виробів.

Місцеві ремісники перебували у кабальній залежності від великих торговців і перекупників, зазнаючи нещадної експлуатації, і за способом свого життя були близькі до робітничого класу. Тим-то вже в 1904 році тут виникла група РСДРП, під керівництвом якої влітку і восени 1905 р. в місті відбувалися масові революційні демонстрації, а в березні 1906 року навіть сталася збройна сутичка з поліцією.

У грудні 1917 р. Семенівська рада робітничих, селянських і солдатських депутатів взяла владу у свої руки. Навесні 1918 р. тут було сформовано червоногвардійський загін під командуванням Миколи Щорса, який згодом ввійшов до складу Богунського полку.

Сучасна Семенівка — одне з найбільших міст районного підпорядкування на Чернігівщині. Його населення перевищує 11 тисяч чоловік. Тут працюють цегельня, деревообробний і крохмальний заводи, торфорозробки, навколо міста розкинулися лани колгоспів ім. Комінтерну, «Червоний прапор» і «Шлях Леніна».

У Семенівці народився відомий льотчик двічі Герой Радянського Союзу Василь Васильович Сенько.

СПИСОК ПОСТІЙНИХ РИБАЛЬСЬКО-СПОРТИВНИХ, МИСЛИВСЬКИХ І ТУРИСТСЬКИХ БАЗ, ВОДНОСПОРТИВНИХ СТАНЦІЙ І ПУНКТІВ ПРОКАТУ СПОРЯДЖЕННЯ НА ТУРИСТСЬКИХ МАРШРУТАХ ПО ЧЕРНІГІВЩИНІ

1. Мисливський притулок Чернігівської обласної ради добровільного товариства мисливців і рибалок на правому березі Десни в районі річкового причалу Миколаївка (Менський район). Забезпечує ночівлю, постіль і приготування їжі. Для осіб, що мають дозвіл на полювання.

2. Водноспортивна і рибальська база обласної ради добровільного спортивного товариства «Спартак» на озері Полковниці під Черніговом. Два стандартних будинки по 9 ліжок у кожному. Забезпечує ночівлю, постіль, приготування їжі, прокат човнів та рибальського спорядження. Для всіх осіб. Вартість путівки на один день — 60 коп. (для членів товариства «Спартак» ціни пільгові).

3. Рибальсько-спортивна база обласної ради добровільного товариства мисливців і рибалок на Магістратському озері під Черніговом. Два зимових будинки і один літній павільйон. Забезпечує ночівлю, постіль, приготування їжі, прокат човнів і рибальського спорядження. Влітку база одночасно може обслужити до 30 чоловік, взимку має 16 місць. Вартість путівки на одну добу з прокатом човна — 1 крб. (для членів УТМР ціни пільгові).

4. Дитяча екскурсійно-туристська станція обласного відділу народної освіти. Основна база розташована в Чер-

нігові, на вулиці Луговій №14, літній оздоровчий і зимовий спортивний табір — в сосновому гаю на південь від села Количівки (автобусна зупинка «Аеропорт»). Забезпечує ночівлю, постіль, консультації і екскурсії по Чернігову та області.

Станція має спортивні майданчики, зимовий і літній спортивний інвентар, власний транспорт.

5. Рибальсько-спортивна база спортивного товариства «Динамо» на Десні під Ладинкою Чернігівського району. Чотирикімнатний стандартний будинок на 16 місць. Улітку база може одночасно прийняти до 30 чоловік. Забезпечує ночівлю, постіль, приготування їжі, прокат човнів і рибальського спорядження. Кілька човнів бази постійно знаходяться на Богородицьких озерах (Довге і Кругле), решта — на Десні. Вартість путівки на одну добу — 60 коп. Для всіх осіб (для членів товариства ціни пільгові).

6. Рибальсько-спортивна і туристська база Міжріченського військово-мисливського господарства на озері Солонецькому (правий берег Десни в районі міста Остра). Забезпечує ночівлю і прокат човнів. Вартість путівки на одну добу — 60 коп.

7. Рибальсько-спортивна і туристська база військово-мисливського товариства на Дніпрі поблизу Неданчичів Ріпкинського району. Спортивне містечко утеплених стандартних будинків. Улітку база може одночасно прийняти до 75, взимку — до 30 чоловік. Забезпечує ночівлю, постіль, приготування їжі, прокат човнів і буксировку їх до місць риболовлі та полювання. Вартість путівки на одну добу — 60 коп.

8. Пункти прокату спортивного інвентаря і туристського спорядження Чернігівського міського бюро добрих послуг (Чернігів, вул. Свердлова, 2). Прокат палаток, спальних мішків, надувних човнів, рюкзаків, лиж і спор-

тивного взуття. Влітку пункти працюють на першому і другому міських пляжах.

9. Пункт прокату туристського спорядження Прилуцького міського будинку туристів (Прилуки, Будинок культури заводу «Будмаш»).

10. Водноспортивна база обласної ради ДСТ «Спартак» (Чернігів, лівий берег Десни в районі міського пляжу). Прокат човнів, туристських палаток і рюкзаків; узимку — прокат лиж і спортивного взуття.

11. Водноспортивна база обласної ради ДСТ «Авангард» (Чернігів, лівий берег Десни в районі міського пляжу). Прокат човнів, палаток і рюкзаків; узимку — прокат лиж і спортивного взуття.

12. Водноспортивна база «Динамо» (Чернігів, лівий берег Десни в районі міського пляжу). Влітку — прокат човнів, узимку — прокат лиж.

13. Водноспортивна база комбінату синтетичного волокна (Чернігів, лівий берег Десни в районі міського пляжу). Влітку — прокат човнів, узимку — прокат лиж.

14. Лижна база обласної ради профспілок на території піонерського табору «Зміна» (берег річки Білоуса під Черніговом). Прокат лиж і спортивного взуття.

ЗМІСТ

15 коп.

ЗДОРОВ'Я